

Hadis İliminde Fehrese Literatürü*

Öz: Fehrese ve mu'cem literatürü, ilimle geçen bir ömrün hâsılası olarak sema, kıraat ve icazet gibi makbul metotlarla rivayet hakkı alınan çok sayıda kitabın, hocalardan müelliflerine varan isnad zinciriyle kaydedildiği bir yazın türüdür. Kitap naklinin yaygınlaşmaya başladığı tasnif devri sonrasında icazetin makbul bir tahammül yöntemi kabul edilmesi sonucunda elde edilen çok sayıda icazet derlenerek fehrese türü çalışmalara dönüşmüştür. Bu makale ana hatlarıyla üç bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölümde fehrese literatürüne giriş mesabesinde konuyla ilişkili kavramların tarifine, bu türdeki bir çalışmanın kim tarafından, ne zaman ve niçin derlendiğine temas edilmektedir. İkinci bölümde fehrese literatürünün tarihi serüveni, asırlara göre kronolojik olarak ve öne çıkan nitelikleriyle ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ilgili literatürün satır aralarından elde edilen bilgilerin müteahhirun dönemi hadis tarihi ve edebiyatı yazımına sağladığı faydalar işlenmiştir. Bu bağlamda bir eserin bölgeler arası intikal serüveni, bölgeye giriş tarihi, meşhur/sahih nüshaları ve tercih sebepleri, bir âlimin rihle haritası, bir fehresenin inşası ve en fazla okunan hadis eserleri gibi bilgilere yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Fihrist, Fehrese, Mu'cem, Literatür, En Fazla Okunan Hadis Eserleri.

Ahmet

EŞER**

Fihrist (Catalog/Index) Literature in Hadith Science

Abstract: Fihrist and mu'jams are the genres in which a large number of books and masters obtained after a life spent with knowledge are recorded with a chain of isnads. After the classification period, when the books started to be transmitted, many of the ijazat were compiled and turned into fihrists. This article, which focuses on the fahrasa literature in the science of hadith, is divided into three parts. In the first chapter, as an introduction to the literature of fihrist, the definition of related concepts and by whom, when and why such a study was compiled are touched upon. In the second part, the historical framework of the fehrese literature is discussed chronologically according to the centuries and with its prominent features. In the third part, the benefits of the information obtained between the lines of the relevant literature for the reviewing and writing of the late period hadith history and literature are discussed. In this context, information such as the interregional transfer process of a book, the date of its entry into the region, its famous/authentic copies and the reasons for preference, a scholar's rihle map, the construction of a lost fihrist and the most read hadith books among regions are included.

Keywords: Hadith, Fihrist, Fahrasa, Mu'jam, Hadith Literature, the Most Read Hadith Books.

* Bu makale, 2021'de tamamladığımız "Hadis İliminde Fehrese Literatürü" başlıklı doktora tezimiz esas alınarak hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı. E-posta: ahmet_esher@hotmail.com ORCID ID: 0000-0003-4948-8337.

Giriş

Bu makalenin amacı, tasnif sonrasında özellikle müteahhirun devri hadis edebiyatı ve tarihinin anlaşılmasında merkezi bir konuma sahip fehrese-mu'cem literatürünün tanıtımını yapmak, tarihi serüvenini dönemlendirmek ve muhtevasını tanıtmaktır. İlk örneklerinin 4-5./10-11. asırlarda ortaya çıktığı dikkate alındığında bahsi geçen edebiyatın oldukça uzun geçmişiyile, coğrafi sınırları aşmış hemen her bölgede örneklerinin görüldüğü ve zaman içerisinde etrafında binlerce esere ulaşan devasa bir literatür olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu literatür, ister ihtisastaki yeterliliği ispat anlamında bir geleneğe/zincire eklenmek manasında ilmî isterse teberrüken isnad/icazet talebi devam ettiği sürece değişerek ve dönüşerek varlığını korumaya devam etmiştir. Günümüzde bu edebiyat bünyesinde kaleme alınan bir fehrese/mu'cem; açıklamalı ders içeriği, bir nevi transkript veya entelektüel biyografiye benzetilebilir.

Genel olarak muhaddisler başta olmak üzere naklî ilimlerle meşgul hemen her ilim adamının veya talebesinin fehrese-mu'cem türü bir eser derlediği söylenebilir. İlim tahsili esnasında hocalardan rivayet hakkı elde edilen kitapların isnad zincirleriyle kaydedilmesi, ilim tahsilinde isnadın başat rolünü korumaya devam ettiğini göstermektedir. Nitekim bu edebiyat, aslında kitapların bir bütün olarak rivayet hakkının alınmaya başladığı tasnif sonrası dönemde isnad talebinin bir yansıması olarak teşekkül etmiştir. Bu aşamada rivayet döneminden farklı olarak artık bir bütün olarak tahsil edilen eserler için aranan isnad, özellikle İbn Hacer ve Süyûtî gibi hafızların vefatı sonrasında teberrük şekline dönüşse de önemini korumuş ve âli isnad arayışı devam etmiştir. Neticede bu literatürden hareketle farklı zaman ve coğrafyalarda tahsil edilen kitaplar ya da diğer bir ifadeyle hadis, fıkıh, kelam, Arap dili ve edebiyatı gibi İslâmî ilimlere ait ortak ilim ve kültür hafızasını oluşturan eserlerin hangileri olduğu, bunların okunma sıklığı ve yöntemleri elde edilebilir. Benzer şekilde fehreselerin satır aralarında bir eserin Doğu-Batı İslâm dünyasındaki ilmî yolculuğu, buralara giriş tarihi, meşhur ve sahih nüshaları/rivayetleri ile tercih sebeplerinin yanı sıra bir âlimin rihle haritası gibi bilgiler de mevcuttur.

1. Fehrese Literatürü

Konuyla ilgili terimler, söz konusu literatürün teşekkül süreci, temel unsurları, çeşitleri ve kaynaklarına temas etmek, mezkûr yazının muhtevasını ortaya koyarak tanıtımına katkı sağlayacaktır.

1.1. İlgili Terimler ve Teşekkül Süreci

Fehrese edebiyatıyla alakalı farklı coğrafya ve dönemlerde mu'cem, meşyeha, fehrese, bernâme ve sebetin yanı sıra isnad/sened, takyîd ve icazet gibi

terimler de tercih edilmektedir. Fehrese ve bernâmec, mu'cemle eş anlamlı olarak daha çok Kuvey Afrika'da ve Endülüs'te kaleme alınan eserler için kullanılmaktadır.¹ Meşyeha, mu'cemle aynı anlama gelse de nispeten erken dönemde telif edilmesi itibariyle "zaman", alfabetik tasnifi zorunlu olmadığı içinse "telif üslubu" bakımından ondan ayrılmaktadır.² Sebetler ise hadis veya icâzet alma tarihine göre düzenlenmesi ve tahammül esnasında hadis meclisinde bulunan arkadaş isimlerine yer vermesi yönüyle farklıdır. *Sebet* daha çok Doğu İslâm dünyasında, *fehrese* ve *bernâmec* Batı İslâm dünyasında tercih edilirken *meşyeha* ve *mu'cem* terimi her iki bölgede ortak kullanılmaktadır.³ Diğer taraftan Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-Gunye*'si (fihrist) ve Rûdânî'nin (ö. 1094/1683) *Sılatü'l-halef*'i gibi özel isimle kaydedilen eserler de fehrese literatürü içerisinde değerlendirilebilir. Tasnif metodu veya ismi kısmen farklılaşsa da nihayetinde aynı hedefle kaleme alınan tek bir telif tarzı şeklinde değerlendirilen⁴ bu literatür, tabakât ve terâcim edebiyatının ağırlıklı olarak hadis âlimlerince kaleme alınan özel bir alt disiplini sayılmaktadır.⁵

Fehrese-mu'cem türü bir eserin kim tarafından, hangi sebeple ve ilim hayatının

---

¹ Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât mu'cemü'l-meâcim ve'l-meşyehât ve'l-müselâlat*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982), 1/67; M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/297-299. Endülüslüler, özellikle fehrese ve bernâmecî aynı anlamda kullanırlar. Bk. Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1/71. Diğer taraftan mezkûr terimlerin birbirinin yerine kullanımı, İbn Hayr'ın fehrese ismiyle meşhur eserinin *bernâmec*, Vâdîâşî'nin bernâmec adıyla maruf çalışmasının *sebet* ve Ebû Yahyâ es-Serrâc'ın fehrese unvanıyla tanınan kitabının ise *takyîd* başlıklarıyla kaydedilmesinde görülebilir. Bk. Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahman b. Atıyye el-Endelûsî, *Fihrisü İbn Atıyye*, thk. Muhammed ez-Zâhî-Muhammed Ebû'l-Ecfân (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1403/1983), 39-40 (dn: 2).

² Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, thk. Muhammed Şekûr Beyânûnî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 195. Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/624.

³ Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1/67. Bu ıstıhlara dair geniş açıklama için bk. Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1/67-71.

⁴ Ebû Bekr Ahmed b. İbrahim b. İsmail el-İsmailî, *Kitâbü'l-Mu'cem fî esâmî şüyûhi Ebî Bekr el-İsmâilî*, thk. Ziyâd Muhammed Mansûr (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1410/1990), 1/226. Abdülaziz Şaban Halîfe, *Fehârisü's-şüyûh inde ulemâ'il-müslimîn -dirâse neşr ve hasr-* (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 1431/2010), 11. Örneğin, Fehrese ve Bernâmec'in aynı anlamda kullanıldığına dair bir değerlendirme için bk. J. Manuel Vizcaino, "el-Barnamay de Ibn al-Barraq", *Sharq al-Andalus* 9 (1992), 55.

⁵ Bernâmec ve fehrese türlerini terâcimle beraber otobiyografi kaynağı olarak değerlendiren bu yazımın özel bir zaman dilimi ve coğrafyada teşekkül ettiği vurgusu için bk. Dwight F. Reynolds, (ed.), *Interpreting the Self: Autobiography in the Arabic Literary Tradition* (Londra: Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 2001), 38.

hangi aşamasında kaleme alındığı, ilgili literatürün teşekkülündeki temel soruları oluşturmaktadır. Bu çerçevede birçok âlimin niçin hem kendileri hem de âlî isnadlı meşhur hocalar/isimler adına bu nevi çalışmalar kaleme aldığı,⁶ ilgili literatürü anlamamızın ilk basamağıdır. Telif sebepleri; isnada, talebeye ve hocaya dair olmak üzere üç grupta incelenebilir. *İsnadla alakalı* olarak örneğin İbn Hacer (ö. 852/1449), bazı talebelerinin meşhur kitaplara dair isnadlarını seçip derleme talebini dikkate alarak dağınık haldeki malzemesini tasnif etmek üzere ilgili eserini hazırlamıştır.⁷ Muhatabının mütalaasını kolaylaştırmak veya yok olmaktan korumak amacıyla defterler ve varaklar arasındaki müteferrik isnadlar da bir araya getirilebilir.⁸ *Talebeler*, hocalarının hocalarını ve rivâyetlerini bilmek istedikleri⁹ için hocaları ve önde gelen muasırlarından fehrese türü kitaplar yazmalarını talep etmişlerdir.¹⁰ Öğrencisinin¹¹ veya muasırı bazı muhaddislerin icazet talebini¹² dikkate alan hadis hocaları ise rihleleri esnasında elde ettikleri yazılı icazetlerdeki (istid'â)¹³ ya da seferde ve hazarda semâ ve icazet yöntemiyle ilim elde ettikleri hocalarını derleyen eserler yazmışlardır.¹⁴ Son olarak *hoca açısından* ise istifade ettikleri hocalarına rahmet okumak¹⁵ veya Rasûlullah'ın

⁶ İlim talebi başta olmak üzere hangi sebeplerle meşyeha-fehrese derlenebileceğini, bazı yazmalardan hareketle inceleyen bir araştırma için bk. *Asma Hilali-Jacqueline Sublet, "The Masters' Repertoire (Mashyakh) and the Quest for Knowledge", Knowledge and Education in Classical Islam: Religious Learning between Continuity and Change*, ed. Sebastian Günther (Boston: Brill, 2020), 1/417-448.

⁷ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 23 (fe-cema'tü zâlike min mevâzia müteferrika).

⁸ Abdullah el-Murâbit et-Terğî, *Fehârisü ulemâ'i'l-Mağrib münzû'n-neş'eti hattâ nihâyeti'l-karnî's-sâniye aşer el-hicrî* (Tıtvân: Câmîatü Abdülmelik es-Sa'dî, 1420/1999), 85.

⁹ Ahmed b. Yusuf el-Fihri, *Fihristü'l-Leblî*, thk. Yasin Ayyâş-Avvâd Abdurabbih Ebû Zîne (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1987), 21-22; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-İşbîlî er-Ruaynî, *Bernâmeçü şüyûhi'r-Ruaynî*, thk. İbrahim Şebbûh (Dimaşk: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd el-Kavmî, 1381/1962), 4.

¹⁰ İbn Atıyye, *Fihris*, 43.

¹¹ İbn Atıyye, *Fihris*, 43 (nâşirin mukaddimesi).

¹² Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-Mecmau'l-müesses*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'âşî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1992/1413), 3/154 (biyografi no: 521).

¹³ Necmüddîn İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, thk. Muhammed ez-Zâhî (Riyad: Dâru'l-Yemâme, 1402/1982), 38 (müellifin mukaddimesi). Müellif Necmeddin İbn Fehd, hicrî 869'da kendisine gelen icâzet talepli bir mektuba cevap olarak derlediği mu'ceminde, rihleleri esnasında uğradığı şehirlerdeki ulemeden edindiği yirmi istid'âda zikri geçen icazet hocalarına yer vermiştir.

¹⁴ Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1/49 (mektup metni, 53-55). Abdülhay el-Kettânî, Muhammed Habibullah'tan 1342/1923'de gelen istid'âya cevaben fihrisini kaleme almıştır.

¹⁵ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, *el-Gunye: Fihristü şüyûhi'l-Kâdî İyâz*, thk. Mâhir Züheyr Cerrâr (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982), 136; Ruaynî, *Bernâmeç*, 5.

(a.s) duasının bereketine nâil olmak¹⁶ istemeleri dinî; semâ-icazet hocaları ve meriviyatını tanitarak ilim yolunda geçen ömürlerinin hâsilasını ortaya koyma arzusu ise ilmî etkenlerdir.¹⁷

Mu'cem-fehrese türü çalışmalar, bir âlimin kendisi veya öğrencisi/başkası tarafından yazılmaktadır. Örneğin İbn Atıyye (ö. 541/1147), İbn Hayr (ö. 575/1179), Vâdîâşî (ö. 749/1348), İbn Fehd (ö. 885/1480) ve Zebîdî (1205/1791) gibi âlimler başta olmak üzere birçok muhaddis bu tarz eserlerini kendileri derliyordu. Öte yandan Zehebî ve İbn Hacer gibi hadis hafızları ise hem kendileri hem de hocaları ve önde gelen muhaddisler adına bu tür pek çok çalışma kaleme almışlardı. Mesela Zehebî (ö. 748/1348), tasnif ettiği 33 mu'cemden sadece 3'ünü kendi diğer 30'unu önde gelen ulema adına; İbn Hacer, 21 eserinden yalnızca 2'sini kendi adına 19'unu diğer isimlere nispetle; Sehâvî (ö. 902/1497) ise 31 meşyehayı hocalarına isnadla telif etmiştir.¹⁸ Bu durum bazı âlimlerin çok sayıda fihrist yazmaları ve bazı isimler adına ise birden fazla fehrese yazılmasının sebebini veya birden çok edisyonu/tahrici olan fehreselerin nasıl derlendiğini açıklamaktadır.

Mu'cem-fehrese yazarlarının genel olarak eserlerini vefatlarına çok yakın tarihlerde kaleme aldıkları veya tashihine devam ettikleri söylenebilir.¹⁹ Örneğin Murtazâ ez-Zebîdî, mu'cemini tamamlayamadan vefat ederken Sem'ânî ise vefat ettiği yıla kadar eserinin telifine veya en azından tashihine devam etmiştir.²⁰ Kâdî İyâz 1,²¹ Zehebî 3,²² İbn Ebü'r-Rebî ve Vâdîâşî ise vefatlarından 5

---

¹⁶ Ebü'l-Kâsım Alemüddîn Kâsım b. Yusuf et-Tüçibî es-Sebtî, *Bernâmecü't-Tüçibî*, thk. Abdülhafız Mansûr (Tunus: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1401/1981), 10.

¹⁷ Abdülhay el-Kettânî *Fihrisü'l-fehâris* isimli fehrese ansiklopedisinin mukaddimesini, "ömrümün hâsilası (zübdetü'l-umr) olan bu mecmûayı; çağdaşlarım ve gelecek nesiller için bir hediye olmak üzere takdim ediyorum" şeklinde nihayete erdirmiştir. Bk. Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1/56.

¹⁸ Zikredilen hadis imamlarının ilgili fehreseleri için sırasıyla bk. el-Mar'aşî, *Mu'cem*, 1/428-431 (Birzâfî); 444-446 (Zehebî); 448 (Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî); 519-521 (İbn Hacer); 551-555 (Sehâvî).

¹⁹ Fehrese-mu'cem türü eserlerin telif tarihini topluca görmek için bk. Ahmet Eşer, *Hadis İliminde Fehrese Literatürü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 45 (Tablo 6: Örnek Olarak Zikredilen Fehreselerin Telif Tarihi)

²⁰ Hicrî 562'de vefat eden kimselere yer vermesinden hareketle Sem'ânî'nin eserini bu tarihlerde tamamlamış olmalıdır. Bk. Ebü Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebîr*, thk. Münîre Nâcî Sâlim (Bağdad: Riâsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1395/1975), 2/202 (biyografi no: 842).

²¹ M. J. Hermosilla, *Los maestros del qadi iyad: La gunya, edición estudio y notas* (İspanya: Universidad de Barcelona, Doktora Tezi, 1978), 92.

²² Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mu'cemü şüyûhi'z-*

yıl önce fehreselerini tasnif etmişlerdir.²³ Bununla birlikte İbn Hacer'in vefatından yaklaşık 20²⁴ ve Abdülhay el-Kettânî'nin ise 40 yıl önce²⁵ yani görece erken tarihlerde eserlerini tamamladıkları söylenebilir. Dolayısıyla genel olarak bu telifler, ihtisas veya telif/tedris aşaması sayılabilecek âhir ömürlerinde bir hâsıla olarak kaleme alınmışlardır.

1.2. Fehresenin Unsurları, Çeşitleri ve Kaynakları

Bir âlimin hocalarından rivayet hakkını elde ettiği kitapları, kendisiyle müellifi arasındaki isnad zinciriyle kaydeden fehresenin bu tanımı dikkate alındığında temel unsurlarının hoca, eser ve isnad olduğu söylenebilir. İlgili literatür bu unsurlardan hareketle *içerik* ve *şekil* bakımından iki grupta incelenebilir.

İçerik bakımından fehreseler; hoca, eser/ilim dalı ve memzuc yöntem olmak üzere üçe ayrılır. Mu'cem-fehrese literatürü içerisinde ana damarı temsil eden hoca esaslı yöntemde alfabetik telifler baskındır. Mesela İbn Atıyye'nin *Fihris*'inden Kâdî İyâz'ın *el-Gunye*'sine Batılı; Sem'ânî'nin *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemü'l-kebîr*'inden Zehebî'nin *el-Mu'cemü'l-kebîr*'ine veya İbn Hacer'in *el-Mecmau'l-müesses*'inden Zebîdî'nin *el-Mu'cemü'l-muhtas*'ına kadar Doğulu pek çok örnekte hocalar alfabetik esaslı tasnif edilmiştir.²⁶ Diğer taraftan *Fehresetü İbn Hayr*, *Bernâmecü İbn Ebû'r-Rebî* ve *el-Mu'cemü'l-müfehres* gibi örnekler ise Kur'ân, hadis ve fıkıh gibi alt disiplinlere göre "ilim dalı" esaslı derlenmiştir.²⁷ Bununla birlikte İbn Hayr, İbn Ebû'r-Rebî ve Vâdîâşî'nin çalışmaları hocalar ve tahsil edilen kitapları iki farklı bölümde tasnif etmesi bakımından memzûc görünüm arz etmektedir.

Şekil bakımından mu'cem-fehrese türü eserlerin büyük çoğu, mensur tarzda telif edilirken literatürün tarihi gelişimiyle uyumlu olarak son dönemlerde manzum ve bazı şekilli fehreselerin de kaleme alındığı söylenebilir. Mesela

---

Zehebî, thk. Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 689 (hâtime); Hocası Esîrüddîn b. Hayyân'ın 744'teki vefatını dikkate aldığımızda, bernâmecin bu tarihlerde kaleme alındığını veya en azından gözden geçirilip tashih edildiğini söyleyebiliriz. Bk. Şemsüddîn Muhammed b. Câbir el-Vâdîâşî, *Bernâmecü İbn Câbir el-Vâdîâşî*, thk. Muhammed Habîb el-Hîle (Tunus: Câmîatü Ümmî'l-Kurâ, 1401/1981), 82 (biyografi no: 45).

²³ İbn Ebû'r-Rebî, *Bernâmecü İbn Ebû'r-Rebî*, thk. Abdülazîz Ehvânî, *Mecelletü'l-Mahtûtâtü'l-Arabiyye* 1/2 (1955), 271.

²⁴ İbn Hacer, *el-Mecmau'l-müesses*, 3/369 (ferâğ kaydı).

²⁵ Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/1170 (hâtime) [telif tarihi: 1344].

²⁶ el-Mar'aşî, *Mu'cem*, 1/21.

²⁷ el-Mar'aşî, *Mu'cem*, 1/22.

Murtazâ ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Elfiyyetü's-sened'*²⁸ manzum, İbrahim el-Attâr'ın (ö. 1314/1896) *Müşecceru'l-esânîd'i* ve İbn Akîl'in (ö. 1332/1913) *Cedvelü'l-esânîd'i* ise şekilli derlenmiştir.²⁹ Diğer taraftan hoca esaslı kaleme alınması bakımından hadis edebiyatının avâlî, erbaûn, evâil ve müselsel gibi bazı alt türleri, "mu'ceme yakın türler"; Kur'ân-ı Kerim, fıkıh, dil ve tasavvuf gibi ilim dallarının isnad silsilesini müstakil olarak zikreden çalışmalar ise "tek ilme tahsis edilen mu'cemler" kategorisinde değerlendirilebilir.

Fehrese-mu'cem yazınının kaynakları ve bu literatürün sonrasında hangi çalışmalara kaynaklık ettiği meselesi, ilgili edebiyatın öncesi ve sonrasıyla bağlantı kurması bakımından önemlidir. Fehrese-mu'cem türü eserlerin telifinde genel olarak biyografi, mecmûa, tıbak kayıtları, sebetler, istid'âların kaynak olarak kullanıldığı söylenebilir.³⁰ Bununla beraber bizzat şahıslardan veya yakınlarından elde edilen şifahi bilgiler, hocaların notları, icazetler, mektuplar,³¹ semâ kayıtları, daha önce telif edilmiş bazı kitaplar³² ile fehrese ve mu'cem türü diğer eserlerden yararlanılmıştır. Öte yandan ilgili edebiyat da tabakat-teracim, *Kütüb-i Sitte* ricâli, tarih ve diğer mu'cem-fehrese çalışmalarının kaynakları arasındadır.³³

2. Fehrese Literatürünün Tarihi Serüveni

Fehrese ve bernâmeç gibi isimlerle anılmamasına karşın bir âlimin, hocalarını ve/veya rivayetlerini kaydetmek amacıyla nispeten erken dönemde kaleme aldığı bazı telifler bulunmaktadır. Şifahî rivayetin ağırlıkta olduğu ilk asırlarda başlığında "sahîfe", "nüsha", "cüz", "şüyûh (tesmiyetü şüyûhi, esmâü şüyûhi, meşyehatü/şüyûhu fülân)" ve "senedü fülân" terkipleri bulunan çok sayıda eser telif edilmiştir. Örneğin *Sahîfetü* Hemmâm b. Münebbih; *Nüşatü* Süfyân b. Uyeyne, *Hadîsü* Yahyâ b. Maîn; *Cüz fihî'r-rüvât* an Ebî'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc (ö. 261/875); *Senedü'l-Buhârî*; Müslim'in *Meşâyihü* Şu'be b. Haccâc/Sevrî/Mâlik'i bunlardan bazılarıdır.³⁴ Hicrî ikinci asırda Şu'be b. Haccâc

²⁸ el-Mar'aşî, *Mu'cem*, 1/23.

²⁹ el-Mar'aşî, *Mu'cem*, 1/24

³⁰ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Müncem fi'l-mu'cem*, thk. İbrahim Bâcis Abdülmecîd (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1415/1995), 161-162 (biyografi no: 105).

³¹ Ebü Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Müntehab min Mu'cemi şüyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî*, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1417/1996), 71-78; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/43-46.

³² Mahmûd Abdülmün'im Şâkir, *İbn Hacer el-Askalânî ve dirâsetü musannefâtihî ve menhecihî ve mevâridihî fi kitâbihî'l-İsâbe* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2003), 1/490-491.

³³ Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, 106-109 (Fehreselerin Kaynaklık Ettiği Eserler).

³⁴ el-Mar'aşî, *Mu'cem*, 1/121-161.

(ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve İmam Mâlik (ö. 179/795) gibi önde gelen hadis imamlarının hocalarının cem edildiği söylenebilir. Bu dönemde Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *Şüyûhu Şu'be b. Haccâc'* ile Müslim'in (ö. 261/875) *Meşâyihü Şu'be/Sevrî/Mâlik* adlı eserleri gibi "şüyûhu/meşâyihü fülân" terkipleriyle hoca esaslı eserler yazılmıştır.³⁵ Hicrî üçüncü asırda ise artık "meşyeha" isimli eserlerin telifine başlandığı söylenebilir. Mesela bu türün ilk örneği olarak zikredilen *Meşyehatü Yakub b. Süfyân el-Fesevî* (ö. 277/890)³⁶ ile *Meşyehatü şüyûhi Ebî Dâvûd*, *Meşyehatü şüyûhi Ebî İsâ et-Tirmizî* ve *Meşyehatü'n-Nesâî* de bu dönemde kaleme alınan çalışmalardır.³⁷ Diğer taraftan meşyeha benzeri hoca esaslı yazılan *erbaîn* türünün ilk örneği Muhammed b. Eslem et-Tûsî'nin (ö. 242/856) *Kitâbü'l-Erbâin et-Tûsiyye*'si de yine bu evrede yazılmıştır.³⁸ Neticede muhaddisler ilk üç asırda meşhur hadis imamlarının hocalarını ve merviyatını rivayet ağırlıklı tasnif etmeye gayret etmişlerdir. Mu'cemül-hadîs yönü baskın olan yani hadis rivayet/tasnif dönemindeki ravilerle alakalı olan bu telifler, isnadları ve rivayetleri hoca esasıyla kaydetmeleri bakımından mu'cem-meşyeha literatürünün ilk örnekleri sayılabilir. Bu sebeple 2-3./8-9. asırları, *meşyehalar dönemi: ilk örnekler ve öncüler* şeklinde niteleyebiliriz.

Fehrese literatürünün tarihi serüveni, ana hatlarıyla (i) literatürün doğuşu ve ilk örnekleri, (ii) sistematik/ansiklopedik hale gelmesi ve (iii.) isnadı muhafaza ve teberrük aşaması şeklinde üç dönemde ele alınabilir.

2.1. Fehrese Literatürünün Doğuşu ve İlk Örnekler

4./10. asırda hocalar ve merviyatın yarı alfabetik veya farklı kriterlerle bir araya getirildiği meşyehaların kısmen sistemleşerek alfabetik esaslı mu'cem türüne geçiş yapıldığı görülmektedir. Mu'cem, fehrese ve bernâmec isimleriyle ilk teliflerin ortaya çıktığı bu devrede meşrik ulemâsınca yazılan ilk mu'cem, *Mu'cemü Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî*'dir (ö. 307/919). Endülüslüler tarafından kaleme alınan fehrese ve bernâmec isimli ilk tasnifler ise *Fihristü İbn Nâsîh Abdülvehhâb b. Muhammed el-Endelüsî* (ö. 328/939)³⁹ ve *Bernâmecü (Şüyûhu)'l-Absî Ebû Ömer Ahmed b. Abdurrahman b. Mervân el-İşbîlî*'dir (ö. 379/989).⁴⁰

³⁵ Meşyehatü Vekî' es-Suğrâ adlı bir örnek için bk. İbn Fehd, *Mu'cemü's-şüyûh*, 196.

³⁶ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 195.

³⁷ el-Mar'aşlî, *Mu'cem*, 1/165, 167, 173.

³⁸ el-Mar'aşlî, *Mu'cem*, 1/49.

³⁹ Kâdî İyâz, *Gunye*, 229 (fehrese no: 8).

⁴⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmud Beşşâr Avvâd (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1430/2009), 534 (fehrese no: 1318);

5./11. asır, hadis rivayetinden bir bütün olarak kitap nakline geçişin yaşandığı ve artık kitapların isnadlı olarak naklinin yaygınlaşmaya başladığı bir dönemdir. Bu aşamada pratik amaçlarla teşekkül eden fehrese-mu'cem literatürüne ait günümüze ulaşmayan bazı çalışmaların dolaylı şekilde sonraki döneme intikal ettiği söylenebilir. Mesela Hatîb Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd'*ında kendisinden önce telif edilen on üç mu'cemden istifade ettiği tespit edilmiştir.⁴¹ Diğer taraftan *Fehresetü İbn Tallâ'* başka bir eser içerisine⁴² *Fihristü Kâdî İyâz (el-Gunye)* ise tahammül ve eda yöntemleriyle standart bir hadis eseri gibi tahsil edilerek sonraki bernâmec-fehrese türü çalışmalara kaydedilmiştir.⁴³

6./12 asırda fehrese-mu'cem türü çalışmaların günümüze ulaşan ilk örnekleri kaleme alınmıştır. Batı İslâm dünyasında fehrese türünün müstakil olarak elimize ulaşan temsil kabiliyeti yüksek ilk örnekleri İbn Atıyye'nin *Fihris'i*, Kâdî İyâz'ın *Gunye'si* ve İbn Hayr'ın *Fehrese'si*; Doğu İslâm dünyasında ise Sem'ânî ve Silefî'nin mu'cemleridir. Diğer taraftan Ebü'l-Kâsım Semerkandî'nin (ö. 536/1141) *el-Müselsel bi'l-evveliyye'si*, Ebû Mesûd el-Ensârî'nin (ö. 566/1170) *Cem beyne's-şüyûh ve't-telâmîz'i* ve *Meşyehatü's-Sühde'si* (ö. 574/1178) gibi müselsel bi'l-evveliyye, hoca-talebeyi birlikte derleyen eserler ve hanım muhaddislere ait meşyehaların ilk örnekleri de yine bu dönemde telif edilmiştir.⁴⁴

2.2. Fehrese Literatüründe Sistematik ve Ansiklopedik Dönem

7-8./13-14. asırlar tasnif üslubu bakımından yeni formların ortaya çıktığı, alt türlerin ve farklı şekillerin alınması bakımından fehreselerde çeşitlilik ve ustalığın başlangıcı olması yönüyle fehreselerin altın çağı sayılmalıdır. Zira bu dönemde manzum fehrese-mu'cemlerin telif edildiği, tek bir disipline dair

---

Abdülhay el-Kettânî, *Fihristü'l-fehâris*, 2/1098 (eser no: 552 Şüyûhu'l-Absî ismiyle kaydedilmiştir). Bernâmec ifadesi için bk. Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesûd b. Mûsâ b. Beşkûvâl el-Endelüsî, *es-Sıla*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısırî, 1410/1989), 1/33.

⁴¹ Ekrem Ziya Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîbi'l-Bağdâdî fi Târîhi Bağdâd* (Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985), 413-423. Mu'cem-meşyeha türü on üç eser, 294/906'da vefat eden Ebû İmrân Mûsâ b. Harun el-Hammâl'in mu'cemi ile başlayıp 426/1035'de vefat eden İbn Şâzân'ın *el-Meşyehatü's-suğrâ* ve *el-Meşyehatü'l-kübrâ'sı*yla sona ermektedir.

⁴² M. Isabel Fierro, "La Fahrâsa de Ibn Tallâ'", *EOBA* 2 (1989), 277-297.

⁴³ Kâdî İyâz, tahsil ettiği diğer eserler gibi semâ, icâzet ve kitabet yöntemiyle elde ettiği 33 fehreseye eserinin sonunda müstakil bölüm tahsis eden ilk müelliftir. Kâdî İyâz; 1-14, 16-25, 28-31, 33 numaralı toplam 29 fehreseyi semâ; 26, 27, 32 nolu 3 fehreseyi kitâbet; 15 numaralı sadece 1 fehreseyi ise icâzet metoduyla elde etmiştir. Bk. Kâdî İyâz, *Gunye*, 228-230.

⁴⁴ el-Mar'aşî, *Mu'cem*, 1/50.

isnadların ve rihle türü eserlerin fehrese tarzında kaleme alındığı bir devredir. Örneğin Alemüddîn Ali b. Muhammed'in (ö. 643/1245) *İcâzetü's-Sehâvî'si* manzum kaleme alınan bir çalışmadır. İbn Hayyân'ın (ö. 745/1344) *el-Halelü'l-hâliye fi'l-esânîd'l-Kur'ânî'l-âliye'si*, İbn Câbir Vâdîşî'nin (ö. 749/1348) *Esânîdü kütübî'l-Mâlikiyye'si* ve Şâtibî'nin (ö. 790/1388) *el-İfâdât ve'l-inşâdât*'ı ise Kurân ilimleri, fıkıh ve edebiyat gibi tek bir ilme dair tasnif edilen mu'cemlerden bazılarıdır.⁴⁵ Bununla birlikte Ebû Muhammed el-Abderî'nin (ö. 7./13. asır) *er-Rihletü'l-Mağribiyye'si*, İbn Rüşeyd'in (ö. 721/1321) *Mil'ü'l-aybe'si*, Tüçübî'nin *Müstefâdü'r-rihle ve'l-iğtirâb*'ı ve Vâdîşî'nin *Zâdü'l-müsâfir ve ünsü'l-müsâmir*'i gibi fehrese müelliflerine ait rihle mahsulü *er-rahâlâtü'l-fehresiyye* türü çalışmalar da yine bu dönemde telif edilmiştir.⁴⁶

9./15. asır genel olarak mu'cem-fehrese tarzı telifatın hacim, muhteva ve hoca sayısı itibariyle ansiklopedik hüviyete kavuşarak *el-Mu'cemü'l-müfehres*, *Mu'cemü's-şüyûh li-İbn Fehd* ve *el-Müncem fi'l-mu'cem* gibi meşhur örneklerini verdiğini söyleyebiliriz.⁴⁷ Bu dönemde özellikle Memlûkler coğrafyasındaki Kahire-Şam hattında hadis hocalığı yaparak isnad silsilesine eklenen hanım muhaddislerin,⁴⁸ fehrese türü 13 çalışmayla zirveyi temsil ettiği söylenebilir.⁴⁹ Diğer taraftan bu asır; çok sayıda mu'cem-fehrese telif ettikleri için müksirûn

⁴⁵ el-Mar'aşî, *Mu'cem*, 1/31-32, 51.

⁴⁶ Ortaçağ'ın en büyük Müslüman seyyahı olarak kabul edilen aslen Tancalı İbn Battutâ'nın (ö. 770/1368-9) *Tuhfetü'n-nüzzâr fi garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr*'ı (er-Rihle) da bu dönemde kaleme alınmıştır. Bk. A. Said Aykut, "İbn Battûta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999) 19/361-368. Türkçe tercümesi için bk. a.mlf., *İbn Battûta Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019).

⁴⁷ el-Mar'aşî, *Mu'cem*, 1/51. Memlûkler döneminde yazılan eserlerin ansiklopedik yönü hakkında bir çalışma için bk. Elias İbrahim Muhanna, *Encyclopaedism in the Mamluk Period: The Composition of Shihâb al-Dîn al-Nuwayrî's (d. 1333) al-Nihâyat al-Arab fi Funûn al-Adab* (Cambridge: Harvard University, Doktora Tezi, 2012), 10-32. Bu doktora tezi kitap olarak basılmıştır. Bk. Elias Muhanna, *The World in a Book: Al-Nuwayri and the Islamic Encyclopedic Tradition*, Princeton: Princeton University Press, 2018.

⁴⁸ Memlûkler döneminde kadınların ilim hayatındaki rolü için bk. Jonathan Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education* (Princeton: Princeton University Press, 1992), 161-181; a.mlf., "Women and Islamic Education in Mamluk Period", *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender*, ed. Nikki R. Keddie (New Haven: Yale University Press, 1992), 143-157.

⁴⁹ Bu rakam aynı zamanda, ilgili asırda kaleme alınan çalışmaların yaklaşık %10'una denk gelmektedir. Bk. Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, 72 (Tablo 9: Asırlara Göre Hanım Fehreseleri). Diğer taraftan 9./15. asır âlimi Takiyyüddin el-Fâsî'nin *Zeylüt-Takyîd*'de ele aldığı 1906 biyografiden 104'ü (%5) Sehâvî'nin *ed-Dav'ü'l-lâmî*'de incelediği 10.000 tercemenen 1000 kadarı (%10) hanım muhaddislere aittir. Bk. Mehmet Eren, "Kadınların Hadis İlmine Katkıları", *AÜİFD* 44/1 (2003), 98, 101.

fehrese-mu'cem müellifleri şeklinde nitelenebilecek İbn Hacer (21), Sehâvî (57) ve Süyûtî (15) gibi hadis hafızlarının⁵⁰ hayatta olduğu bir aşamadır. Onlar, hadis tarihindeki konumları itibarıyla isnadı muhafaza ve teberrük aşaması şeklinde nitelenen bir sonraki dönem âlimlerinin medar ravileri konumuna yükseleceklerdir.

10./16. asır, mu'cem-fehreselerde yenilik arayışı ve literatürde dönüşüm evresi olarak nitelenebilir. Zira muhaddislerin kabul etmediği ancak daha çok sufi meşreb âlimlerin teberrüken âlî isnad elde etmek amacıyla kaleme aldığı *cin isnadları* fehreselerde yenilik arayışının ürünüdür. Örneğin İbn Abdülhâdî'nin (ö. 902/1496) *Cüz fi'r-rivâye anî'l-cin ve hadîsühüm* ile Şemseddin İbn Tolun'un (ö. 953/1546) *Mevâhibü'r-rahmân'ı*, bu aşamada yazılan cin fehreseleridir.⁵¹ Diğer taraftan *Evâilü İbn Deybâ'* ve *Evâilü Sünbül* gibi ilk dönemden farklı olarak evâil edebiyatı, talebelerin hadis kitaplarının başında yer alan rivayetleri hocalarına okuyup eserin tamamının icazetini almaları anlamına evrilmiştir.⁵²

2.3. Fehrese Literatüründe İsnadı Muhafaza ve Teberrük Dönemi

11-14./17-20. asırları kapsayan bu evrede isnadı muhafaza ve teberrük niteliği ön plandadır. Söz konusu literatür; telif üslubu ve özellikleri bakımından son hafızlar devrine benzeyen, icâzet-i âmmenin cevazının artık sorgulanmadığı hatta isnadın devamı için gerekli görüldüğü bir şekle bürünmüştür. Bu dönemin mu'cem-fehrese müelliflerinden Rûdânî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve M. Zebîdî gibi âlimler, rivayet hakkını aldıkları eserlerin müelliflerine İbn Hacer, Sehâvî ve Süyûtî gibi hadis hafızları üzerinden ulaşımlardır. Kendileriyle mezkûr hadis hafızları arasındaki raviler eserlerinin mukaddimleri veya metin içerisine topluca kaydedilmekle birlikte isnad zinciri serdedilirken yalnızca bahsi geçen hafızlarla eser müellifleri arasındaki bölüm zikredilmiştir.⁵³

⁵⁰ Parantez içerisindeki rakamlar müelliflerin eser sayısını belirtmektedir. Listede 9-10/15-16. asırlarda İbn Hacer'den Şemseddin İbn Tolun'a kadar yalnızca beş müellifin 143 fehrese-mu'cem kaleme alması bu oranın yüksekliğini göstermektedir. Bk. Eşer, *Hadis İliminde Fehrese Literatürü*, 59 (Tablo 7: Müksirün Fehrese-Mu'cem Müellifleri ve Eser Sayıları).

⁵¹ el-Mar'aşî, *Mu'cem*, 1/33.

⁵² Bu türdeki eserler son dönemde müstakil olarak fehreselere kaydedilmeye başlanmıştır. Bk. Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1/94-110.

⁵³ Muhammed b. Süleymân er-Rûdânî, *Silatü'l-halef bi-mevsûli's-selef*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 27-29 (mukaddime); Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/612-613, 615 (eser no: 213, 214, 215, 217, 218, 226-229). Örneğin Abdülhay el-Kettânî, Sem'ânî'nin *el-Mu'cemü'l-muhabber*'inin İbn Hacer'e kadar bazı isnadlarına sahip olduğunu ifade etse de yalnızca bu isnadın İbn Hacer'le musannif Sem'ânî arasındaki bölümünü kaydetmekle yetinmiştir. O, ilgili eserin İbn Hacer'den musannife doğru

Hadis kitaplarının isnadlarının, tasavvuf silsilelerine eklemlenip onlarla iç içe geçtiği ve bunların mu'cem-sebet türü eserlerin yanı sıra müstakil teliflere kaydedildiği söylenebilir. Tasavvuf isnadları ve istilahlarının ilk ve sistematik izleri, Ahmed b. Ali el-Belevî Vâdîâşî'nin (ö. 938/1532) sebetinde hadis-tasavvuf senedlerinin memzûc kaydedilmesi şeklinde kendini göstermiştir.⁵⁴ Rûdânî, *Sılatü'l-halef*'in *hâtıme fî nevâdiri't-tarâif* başlığında dört mezheb ve ilim silsileleriyle birlikte tasavvuf isnadlarını ihtiva eden müselsel hadis çeşitlerine yer vermektedir.⁵⁵ Abdullah b. Sâlim el-Basrî, *el-İmdâd*'daki 23. ve 24. tercemeleri tarikat hocalarına tahsis etmiş ve hocalarından Nakşibendiyye tarikatının icazetleri ile (ilbâsü'l-hırka, musâfaha, müşâbeke ve ziyâfe gibi) çeşitli müselsel hadisler üzerinden tasavvuf isnadlarını kaydetmiştir.⁵⁶ Öte yandan Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *en-Nefhatü'l-kuddüsiyye* ve *Akîdetü'l-etrâb fî senedü't-tarîkati ve'l-ahzâb*' ile Abdülhay el-Kettânî'nin (ö. 1382/1962) *A'zebü'l-mevârid* ve *et-Tavâliu'l-fahriyye fî's-selâsili'l-Kâdiriyye*'si ise tasavvuf isnadlarını içeren müstakil teliflerden bazılarıdır.

Emîr es-Sağîr'in (ö. 1246/1830) *Müselselü âşûrâ'sı* ve Mar'aşî'nin (ö. 1251/1836) *Senedü'l-ezân*'ı gibi farklı türlere dair isnadlar ile Ahmed b. Ebî'l-Hayr el-Mekkî'nin (ö. 1335/1916) *Müşecceru'l-esânîd*'i ve Osman b. Abdullah el-Câvî'nin (ö. 14. asır) *Cedvelü'l-esânîd*'i gibi cetvel ve tablo tarzında şekilli bazı fehreseler bu dönemde yazılmıştır.⁵⁷ Bununla birlikte Abdülhay el-Kettânî (ö. 1382/1962) ise "müstakil fehrese bibliyografyası" şeklinde nitelenebilecek *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-meâcim ve'l-meşyehât ve'l-müselselât* eserini kaleme almıştır.⁵⁸

Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Mecd > Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tahir el-Makdisî > İsa b. Abdülaziz el-Lahmî > Sem'ânî (musannif) kısmına yer verir. Bk. Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/611-612 (eser no: 213).

⁵⁴ Tespit edebildiğimiz kadarıyla tasavvufi müselsel hadis türleriyle hadis-tasavvuf isnadlarını birleştiren ilk kişi Ahmed b. Ali el-Belevî Vâdîâşî'dir. Bk. Hânî İmad, *Kütübü'l-berâmic ve'l-fehârisi'l-endelüsiyye* (Amman: Câmiatü'l-Ürdüniyye, 1413/1993), 172, 175, 178 (müselsel hadise izafe edilen suhbe, musâfaha, müşâbeke, ziyâfe ve telkînü'z-zikr bu istilahlardan bazılarıdır). Ancak 7./13. asırda yaşayan Ruaynî'nin bernâmecinde rastlanan "müselsel bi'l-musâfaha" türü, bu irtibatın ilk nüvesi sayılabilir. Bk. Ruaynî, *Bernâmec*, 119-120.

⁵⁵ Rûdânî, *Sılatü'l-halef*, s. 453-486. Mâlikî, Hanefî, Şâfiî, Hanbelî, kıraat, nahiv, usûlu'd-dîn, usûlu'l-fıkh gibi mezheb-ilim silsilelerinin yanı sıra suhbe, lübsü'l-hırka, musâfaha, müşâbeke, ziyâfe, telkînü'z-zikr şeklinde tasavvuf isnadları ihtiva eden müselsel hadis türleri ele alınmıştır.

⁵⁶ Abdullah b. Sâlim el-Basrî, *el-İmdâd fî ma'rifeti uluvvi'l-isnâd*, thk. el-Arabî ed-Dâiz el-Feryâtî (Riyad: Dâru't-Tevhîd 1427/2006), 155-156.

⁵⁷ el-Mar'aşî, *Mu'cem*, 1/22-33.

⁵⁸ Burada fehrese, bernâmec, sebet, mu'cem ve meşyehanın yanı sıra müselselât, evâil, erbaûn

Neticede mu'cem edebiyatı, eğitimin hoca merkezli (medrese/özel) olmaktan çıkıp okula yani modern eğitim sistemine evrilmesinden etkilenmiştir. Hadis dersleri hocadan dışarıda özel okumalar neticesinde yapılmaya başlanmış ve isnad zincirlerine verilen önem oldukça azalmıştır. Dolayısıyla artık mu'cem-fehrese telifi, deyim yerindeyse teberrükün teberrükü mesabesine gelmiştir.⁵⁹ Söz konusu dönemde eski usûl hadis eğitimini, Muhammed Abdülhay el-Kettânî (ö. 1382/1962) ve Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952) gibi âlimler devam ettirmiş; onların talebeleri tabakasında olan Muhammed Yâsîn el-Fâdânî (ö. 1410/1990), Ebû'l-Fazl Abdullah b. Muhammed el-Gumârî (ö. 1413/1993) ve Abdülfettah Ebû Gudde (ö. 1417/1997) gibi âlimler ise bu yöntemin son temsilcileri olmuştur.⁶⁰ Modern eğitim sistemiyle kitabı hocadan isnadıyla elde etme metodu (icazet yöntemi) kısmen özel okumalarla devam etse de resmen zayıflamış ve yerini ders isimlerinden hareketle oluşturulan fakülte müfredatına bırakmıştır.⁶¹

3. Fehrese Literatünden Faydalanma Yolları

Mu'cem-fehrese literatürü, müteahhirûn dönem hadis tarihi ve edebiyatı yazınına önemli ölçüde katkı sağlama potansiyeli taşımaktadır. Bu potansiyel, literatürün satır aralarından hoca, eser ve isnada dair elde edilecek verilerin değerlendirilmesiyle netleştirilebilir.

3.1. Bölgelerarası Telif Hareketliliği: Kitap İsnadlarını Farklı Okumak

Tasnif döneminde hadis metinlerinin güvencesi olarak geliştirilen isnad sisteminin tasnif dönemi sonrasında bile önemini koruyarak bir eserin rivayet

---

literatürüne dair 1200 kadar çalışmayı derlemiştir. Bk. Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1/51; 2/1168 (isney aşera mie).

⁵⁹ Fehrese derleme ve isnad zincirine eklenme bakımından yaşanan değişimi Ezher şeyhleri üzerinden okuyan bir araştırma için bk. Garrett A. Davidson, *Carrying on the Tradition: An Intellectual and Social History of Post-Canonical Hadith Transmission* (Chicago: The Chicago University, Doktora Tezi, 2014), 299-300. Bu doktora tezi yakın dönemde kitap olarak basılmıştır. Bk. Garrett A. Davidson, *Carrying on the Tradition: A Social and Intellectual History of Hadith Transmission across a Thousand Years*, Boston: Brill, 2020.

⁶⁰ Abdülfettâh Ebû Gudde'ye ait bir sebet için bk. Abdülfettâh Ebû Gudde, *İmdâdü'l-fettâh bi-esânîdi ve merviyâtî's-Şeyh Abdülfettâh* (tahrîc: Muhammed b. Abdullah Âli Reşîd), Riyâd: Mektebetü'l-İmâm eş-Şâfiî, 1419/1999.

⁶¹ Medreselerin kapatılmasıyla birlikte geleneksel icâzet uygulamasının Türkiye'de rağbetini kaybettiği vurgusu ve icazet hakkında geniş bilgi için bk. Cemil Akpınar, "İcazet", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/393-400.

hakkının alınmasında kullanıldığı görülmektedir. Mu'cem-fehrese literatürü, kitapların isnadlı şekilde sonraki nesillere intikal ettiğini belgeleyen sicil kayıtları mesabesindedir. Artık bir bütün olarak nakledilen kitapların isnadlarından hareketle Meşriklî bir müellifin eserinin Batı İslâm dünyasına veya Mağribli bir ilim adamının çalışmasının Doğu İslâm dünyasına intikal serüvenini ortaya koymak mümkündür.⁶² Örneğin Doğulu Hattâbî'nin (ö. 388/998) *A'lâmü's-sünen*'inin Batı İslâm dünyasına, Batılı Ebû Ali el-Gassânî'nin *Takyîdü'l-mühmel*'inin Doğu İslâm dünyasına intikalinin kim üzerinden, ne zaman ve hangi yöntemle gerçekleştiği mu'cem-fehreselerin satır aralarında mevcuttur.

a. Hattâbî'nin (ö. 388/998) *A'lâmü's-sünen*'inin İbn Hayr isnadı:

i. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Tahir > Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed el-Gassânî (ö. 497) > Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Tahir el-Belhî > Ebû'l-Hüseyin Abdülgâfir b. Muhammed b. Abdülgâfir > Ebû Süleyman Hamd b. Süleyman el-Hattâbî târikiyledir.

Eseri semâ yöntemiyle tahammül eden ilk iki râvi Endülüslü, son iki râvi ise Meşriklidir. Endülüslü Ebû Ali el-Gassânî, Bağdad'dan mektup yazan Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Tahir el-Belhî vasıtasıyla yazılı icazet yöntemiyle bu eserin rivayet hakkını elde etmiştir.⁶³

ii. Ebû Muhammed İbn Attâb (ö. 520) > Ebû Amr Osman b. Ebû Bekr es-Sefâkusî (ö. 440) > Muhammed b. Ali b. Abdümelik el-Fesevî > Ebû Süleyman Hattâbî (ö. 388) târikiyledir.

Bu isnaddaki ilk iki râvi Endülüslü, son iki râvi ise Meşriklidir. Endülüslü Ebû Amr es-Sefâkusî, bu şerhin rivayet hakkını Hattâbî'nin talebesi⁶⁴ Muhammed b. Ali el-Fesevî'den almıştır. es-Sefâkusî, eserin icazetini muhtemelen hicrî 420-436 tarihlerinde Doğu İslâm dünyasına yaptığı rihlesinde almış olmalıdır.⁶⁵ O, aynı

---

⁶² Bu tarz bir sorgulamanın erken dönem Endülüs ulemasının Doğu İslâm dünyasındaki hocaları için yapıldığı bir örnek için bk. Manuela Marin, "Los ulemas de al-Andalus y sus maestros orientales", *EOBA* 3 (1990), 257-306. Ayrıca Humejdî'nin *Cezvetü'l-muktebis*'i gibi eserler merkeze alınarak Batı İslâm dünyasının ulemâ ve eserleri çerçevesinde Doğu İslâm dünyasına etkisini anlatan bir çalışma/proje için bk. M. Fierro, "The other edge: the Maghrib in the Mashriq", *Studying the Near and Middle East at the Institute for Advanced Study, Princeton, 1935-2018*, ed. Sabine Schmidtke (NJ: Gorgias Press, 2018), 354-358.

⁶³ İbn Hayr, *Fehrese*, 252-253 (eser no: 328) [328-330 numaralı eserlerin isnad zinciri birlikte zikredilmiştir].

⁶⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993) 17/24.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Fütûh el-Humejdî, *Cezvetü'l-muktebis* (Kahire: Dâru'l-Mısıryye li'n-Neşr ve't-Te'lîf, 1386/1966), 303-304.

zamanda Hattâbî'nin *Garîbu'l-hadis'*ini de Endülüse ilk getiren ilim adamıdır.⁶⁶

b. Ebû Ali el-Gassânî'nin (498/1105) *Takyîdü'l-mühmel'i*:

İbn Hayr isnadı: Ebû Muhammed Abdülhakk İbn Atıyye ve Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kaysî > Ebû Ali el-Gassânî⁶⁷

İbn Hacer isnadı: I. Ebû Ali el-Fâzılî > Yunus b. Ebî İshak > Abdurrahman b. Mekkî > Ebû Tâhir es-Silefî > Muhammed b. Ahmed b. Halef et-Tücîbî > Ebû Ali el-Gassânî

II. Ebû Ali el-Fâzılî > Ebû'l-Abbâs b. Ebî Tâlib > Cafer b. Ali > Ebû Muhammed el-Osmânî > Abdullah b. Muhammed el-Bâhilî > Ebû Ali el-Gassânî⁶⁸

Endülüslü İbn Hayr bir vasıtayla eserin müellifi Ebû Ali el-Gassânî'ye ulaşırken Meşriklı İbn Hacer, iki isnadda da hocası Ebû Ali el-Fâzılî üzerinden humâsî senedle müellife varmaktadır. İbn Hacer'in birinci isnadına göre *Takyîdü'l-mühmel*; Batı İslâm dünyasıyla yazılı irtibatta olan,⁶⁹ onlara fehresesi vasıtasıyla icazet veren⁷⁰ Silefî üzerinden Doğuya intikal etmiştir.

Bir kitabın bir bölgeye girişinden maksadın ilk olarak muttasıl isnadla muayyen bir coğrafyaya girişi mi, sadece rivayet hakkının alınması mı yoksa ders halkalarında sistematik olarak okutulması mı demek olduğu soruları ayrıntılı incelemeyi gerektirmektedir.⁷¹ Ana hatlarıyla bunun cevabı, meşhur nüshaların intikali ve sistemli olarak ders halkalarında okutulmaya başlanmasıdır.⁷²

Mu'cem-fehrese türü eserler, temel hadis metinlerinin hangi coğrafyaya, ne zaman intikal ettiğini göstererek hangi nüshaların rivayet hakkının alındığını, aralarındaki tercih sebepleriyle ortaya koymaktadır. Örneğin Buhârî'nin Firebrî, Müslim'in Kalânîsî,⁷³ Ebû Dâvûd'un İbn Dâse ve Nesâî'nin Mesûdî⁷⁴ rivayetlerinin,

⁶⁶ Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Beşküvâl, *Kitâbü's-sıla fî târîhi eimmeti'l-Endelüs*, thk. İzzet el-Attâr el-Hüseynî (Kahire: Mektebetü Hancî, 1374/1955), 390 (ve hüve evvelü men edhale kitâbe *Garîbi'l-hadis* li'l-Hattâbî el-Endelüs). İsnaddaki İbn Attâb ve Ebû Amr es-Sefâkusî'nin vefat tarihleri için sırasıyla bk. İbn Atıyye, *Fihris*, 106 (biyografi no: 9); İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, 390.

⁶⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, 274 (eser no: 395).

⁶⁸ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 177 (eser no: 702).

⁶⁹ Kâdî İyâz, *Gunye*, 102-105 (biyografi no: 33).

⁷⁰ Kâdî İyâz, *Gunye*, 230 (fehrese no: 26); İbn Hayr, *Fehrese*, 528 (eser no: 1285).

⁷¹ Mustafa Öztoprak, "Endülüs Hadisçiliğinde Sahîhayn Algısı ve Endülüs Hadisçiliğiyle Karşılaştırılması", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2013), 114-115.

⁷² Kâdî İyâz, *Gunye*, 35, 37.

⁷³ Müslim rivayetleri için bk. İbn Atıyye, *Fihris*, 67-68. Kadî İyâz, Müslim'in sadece Kalânîsî ve Ebû Süfyân nüshalarının Endülüs'e ulaştığını ifade etmiştir. Bk. Kâdî İyâz, *Gunye*, 37.

⁷⁴ Nesâî'nin Ebû'l-Fazl Mesûd b. Ali rivayetinin Endülüs'te yaygın olduğu ve Hamza rivayetinin ziyade-noksanlık durumu hakkında bilgi verilmesi, nüsha hakimiyetini göstermesi

nispeten öne çıkarak zaman ve coğrafyayı aşan bir yayılma ve nakil eğilimi gösterdiği ilgili literatüre kaydedilen isnadlar üzerinden anlaşılmaktadır. Söz konusu edebiyatın nüsha tercihine dair sunduğu verileri göstermek amacıyla Buhârî rivayetleri nispeten ayrıntılı değerlendirilebilir. İbn Atıyye Buhârî'nin Kerîme, Asîlî, Kâbisî, İbnü's-Seken ve Nesefî rivayetlerinin isnadlarını tahammül yöntemi, tarih ve mekan ayrıntısıyla zikretmiştir.⁷⁵ Kâdî İyâz Endülüs'e Buhârî'nin yalnızca Firebrî ve Nesefî nüshalarının ulaştığını ifade ederken⁷⁶ İbn Hayr Ebû Zer, İbnü's-Seken, Asîlî, Kâbisî ve Nesefî rivayetlerini⁷⁷ uzun ve birçok isnadıyla kaydetmiştir. Doğu İslâm dünyasından İbn Hacer ise Buhârî'nin Ebû Zer, Ebû'l-Vakt, Kerîme, Asîlî ve İbnü's-Seken gibi Firebrî rivayetleri⁷⁸ başta olmak üzere Nesefî ve Hammâd b. Şâkir nüshalarını da elde etmiştir.⁷⁹

Mu'cem-fehrese çalışmalarının bir diğer faydası da mevzubahis kitapların bölgeye giriş tarihi hakkında bilgi vermesidir. *Sahîhu'l-Buhârî*'nin Endülüs'e ulaşan en erken rivayeti olduğu ifade edilen Asîlî nüshasının rivayet hakkının hicrî 353/964'te Mekke'de Muhammed b. Zeyd el-Mervezî'den alındığı;⁸⁰ Mısırlı İbnü's-Seken (ö. 353/964) nüshasının ise Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Cühenî kanalıyla Endülüslü İbn Abdülberr'e ulaştığı ifade edilmiştir.⁸¹ *Sahîhu Müslim*'in Celûdî rivayeti, hicrî 403'de elde edilirken⁸² Endülüslü Ebû Amr Ahmed b. Saîd b. Hazm ise *Sünenü Ebî Dâvûd*'u Ebû Hafs Ömer b. Abdülmelik kanalıyla elde etmiştir. Ebû Hafs ise *Sünen* râvilerinden İbn Dâse'yi 341/952'de Irak'ta Ebû Saîd b. A'râbî'yi ise 349/960'da Mekke'de dinlemiştir.⁸³

---

bakımından önemlidir. Bk. İbn Atıyye, *Fihris*, 69-70 (Ebû'l-Fazl Mesûd rivayeti); 85-87 (Hamza rivayeti).

⁷⁵ İbn Atıyye, *Fihris*, 63-67

⁷⁶ Kâdî İyâz, *Gunye*, 35.

⁷⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, 131-135

⁷⁸ Firebrî rivayetinin oluşumu ve mahiyetini kullandığı rumuzlarla birlikte inceleyen bir çalışma için bk. Rosemarie Quiring-Zoche, "How al-Bukhârî's *Şahîh* Was Edited in the Middle Ages: 'Alî al-Yünîni and His Rumûz", *Bulletin d'études Orientales* 50 (1998), 191-222.

⁷⁹ İlgili rivayetler ve İbn Hacer'in, Buhârî'nin icazetle elde ettiği pek çok senedini *Hedyü's-sârî*'ye kaydettiği vurgusu için bk. İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 25-27. Sahîh-i Buhârî'nin "Sahîh-i Buhârî'nin İlk Dönem Nüshaları" başlığıyla erken dönem önemli nüshaları için bk. Ali Albayrak, *Buhârî Sonrası el-Câmiu's-Sahîh: Nüsha Farklılıkları Hatalar, Tashihler* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 23-32. Abdulvahap Özsoy, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine* (Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2016), 36-193 (Buhârî Nüshaları bölümü).

⁸⁰ İbn Atıyye, *Fihris*, 66.

⁸¹ İbn Atıyye, *Fihris*, 66-67.

⁸² İbn Atıyye, *Fihris*, 68.

⁸³ İbn Atıyye, *Fihris*, 82.

Mu'cem-fehrese literatürü, günümüze ulaşmayan bir eserin en azından hangi döneme kadar okunduğu/mevcut olduğu ve muhtevasının ne olduğuna dair birtakım ipuçları sunmaktadır. Örneğin Hemmâm b. Münebbih'in 2./8. asırda telif edilen ve ilk yazılı hadis metinlerinden sayılan *es-Sahîfetü's-Sahîha*, mu'cem-fehrese türü çalışmalara "nüsha" ve "sahîfe" adlarıyla kaydedilmiştir.⁸⁴ Abdürrezzak es-San'ânî'nin *Musannefi* ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i içerisine kaydedilmek suretiyle⁸⁵ erken dönemde ilgiye mazhar olan bu sahifenin sadece İbn Hayr'ın fehresesinde Hemmâm b. Münebbih > Ma'mer b. Raşid > Abdürrezzâk şeklinde doğrudan müellifine ulaşan isnadı kaydedilmiştir. Bununla birlikte bu mecmuanın genellikle Ebû Nuaym'ın cem' ettiği nüshasının Rûdânî'nin *Sîlatü'l-halef*'ine kadar farklı mu'cem-fehreselere kaydedilerek 6-11./12-17. asırlar arasında rivayet edildiği görülmektedir.

Mu'cem-fehrese literatürü incelendiğinde "insanlar kendisine rihle yaptılar"⁸⁶ ve "döneminde kendisine rihle yapılıyordu"⁸⁷ gibi ifadelerden hareketle dönemin ilmî yolculuk yapılan üstadlarını elde etmek mümkündür.⁸⁸ Benzer şekilde bir kimsenin hocalarının rihle rotası⁸⁹ ve tarihlerine dair bilgi edinilebildiği gibi dönemin rihle/ilim merkezleri tespit edilebilir ve böylece ilmi hareketliliğin durumu öğrenilebilir. Örneğin *Fehresetü İbn Hayr* üzerinden onun tarihli rihle haritasını elde etmek mümkündür.

Şehirler	Rihle Tarihi
Kurtuba	512, 520, 529, 530, 532, 539
Mürsiye	512

⁸⁴ *Nüşhatü/Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih* (ö. 132/750) an *Ebi Hüreyre* şeklinde meşhur nüsha için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, 208 (eser no: 243); İbn Fehd, *Mu'cem*, 222; Süyûtî, *el-Müncem fi'l-mu'cem*, 179. Sahîfe için bk. İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 310 (eser no: 1316); Rûdânî, *Sîlatü'l-halef*, 284.

⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1416/1995), 8/181-253. Bu mecmua, Abdürrezzak'ın *Musannefi*, *Kütüb-i Sitte* ve diğer bazı hadis eserlerinde geçmektedir. Bk. S. Kemal Sandıkçı, "Hemmâm b. Münebbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/189.

⁸⁶ Kâdî İyâz, *Gunye*, 206, 215, 224.

⁸⁷ Kâdî İyâz, *Gunye*, 148, 201, 213.

⁸⁸ Bunlardan birisi de "Endülüs'te hadis ilminin riyaseti kendisine ulaşıyordu (kâne ehade men intehet ileyhi riâsetü bi'l-Endelüs fi ilmi'l-hadîs)" ifadesiyle nitelenen Ebû Ali el-Gassânî'dir. Bk. İbn Atıyye, *Fihris*, 78.

⁸⁹ Örneğin Kâdî İyâz, hocası Ebû Ali es-Sadefî/İbn Sükkere'nin batıda Meriye ve Belensiyye doğuda ise Mehdiyye, Mekke, Basra, Vasit, Bağdad'a rihleler yaptığını zikreder. Bk. Kâdî İyâz, *Gunye*, 129-130.

İşbîliye	518, 520, 521
Cezîratü'l-Hadrâ	534
Cezîratü Tarif	534
Meriye	534
Şilb	549

Tablo 1: İbn Hayr'ın Rihle Haritası⁹⁰

Bu tablodan hareketle rihle mekanları Endülüs bölgesiyle sınırlı kalan İbn Hayr'ın, Doğu İslâm dünyası isnadlarına bu bölgeye rihle yapan hocası Ebû Bekr İbnü'l-Arabî vasıtasıyla⁹¹ ve yazılı icazet aldığı Silefî üzerinden ulaştığı söylenebilir.⁹² Diğer taraftan onun Kurtuba ve İşbîliye'ye birçok kez gitmesi, o dönemde bu iki bölgenin ilim merkezi olduğunu ihsas etmektedir.⁹³ Yolculukların hicrî 512 ile 549 arasında değişmesi ise kendisinin bu dönemki aktif ilmî hayatına işaret etmektedir; çünkü sadece hicrî 534'te çıktığı ilmî seyahatte bile Cezîratü'l-Hadrâ, Cezîratü Tarif ve Meriye gibi üç yere uğramıştır.

Mu'cem-fehrese literatürü üzerinden bir âlimin âlî isnadlı eserleri, hangi eserleri okuttuğu veya diğer ifadeyle ilmî arka planı, tür ilgisi ve hangi sahalarda meşhur olduğu gibi hususlar elde edilebilir. Benzer şekilde Doğu-Batı İslâm dünyasındaki bölgelerarası veya bölge içi ilmî irtibatları yani bir âlimin hocaları ve talebeleri belirlenebilir. Bu bağlamda mesela rivayet ettiği eserlerin bir kütüphane meydana getirecek kadar çok olduğu ifade edilen⁹⁴ İbn Abdülberr'in kayıp fehresesi, İbn Hayr el-İşbîlî'nin *Fehrese'sinden* hareketle yeniden inşa edilebilir. Bu inşa, İbn Abdülberr'in kaynaklarda İbn Beşkûvâl tarafından kaleme alındığı belirtilen *Şüyûhu'l-fakîh el-Hâfız Ebî Ömer İbn Abdülber en-Nemerî'si* veya müellifi zikredilmeyen *Fehresetü İbn Abdilber'inin*⁹⁵ yeniden oluşturma gayreti olarak da anlaşılabilir.

Neticede mu'cem-fehrese çalışmaları, eserlerin bölgeler arası intikalinin

⁹⁰ İlgili şehirler için tarih sırasına göre bk. İbn Hayr, *Fehrese*, 224, 556, 270/303, 51, 301, 109 (Kurtuba); 157 (Mürsiye); 60, 157, 302 (İşbîliye); 77 (Cezîratü'l-Hadrâ); 506 (Cezîratü Tarif); 274 (Meriye); 223 (Şilb).

⁹¹ İbn Hayr, *Fehrese*, 246, 274, 280 (eser no: 307, 394, 416).

⁹² İbn Hayr, *Fehrese*, 528 (eser no: 1285)

⁹³ Bir dönem başkent olan Kurtuba'ya selefi İbn Atıyye ve Kâdî İyâz da birden fazla yolculuk yaparken halefi Ruaynî ise İşbîliye'ye iki ziyarette bulunmuştur. Bk. Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, 277-279 (Tablo 29, 30, 32).

⁹⁴ Leys Suûd Câsim, "İbn Abdülber en-Nemerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/269.

⁹⁵ el-Mar'aşî, *Mu'cem*, 1/237.

tarihine dair bazı bilgilerin yanı sıra kitapların meşhur ve sahih rivayetlerinin/nüshalarının bölgesel tedâvülü ve bunlar arasındaki tercih sebeplerine dair ayrıntılı bilgiler de kaydetmektedir. Bunların kim vasıtasıyla elde edildiği, asıllarının veya asıllardan kopya edilen asıl mesabesindeki nüshaların hangi döneme kadar mevcut olduğu gibi verileri de isnad zincirleriyle ortaya koymaktadır.⁹⁶ Benzer şekilde öncü şahısların ilmî seyahatlerini tarihleriyle ortaya koyan rihle haritalarını çıkarmak veya bir âlimin ilmî arka planı ve tür ilgisini belirlemek üzere âlî isnadlı eserlerini kaydeden fehresesini elde etmek de mümkündür.

3.2. Bölgelerarası En Fazla Tahsil Edilen Hadis Eserleri

Mu'cem-fehrese literatüründen hareketle Doğu-Batı İslâm dünyasında ilim hayatı boyunca hocalardan serbest okumalar neticesinde elde edilerek zaman ve coğrafya sınırlarını aşan eserler tespit edilebilir. En çok tahammül edilen çalışmaların hangileri olduğunu doğu-batı merkezli listelemek, her iki bölgede müşterek kabul gören müelliflere ve tahsilinde ittifak edilen eserlere dair fikir verecektir. Bölgeler arası en çok tahsil edilen eserlerin sayısı, alt türler, en çok/az kaynaktan geçme, müelliflerin Doğulu ve Batılı olma ile yaşadıkları zaman aralığı gibi noktalar çerçevesinde değerlendirilmesi ise kitap tedavülü ve telif hareketliliğinin arka planını ortaya koyacaktır. Bu yazın, hadis ilimlerinin yanı sıra Kur'ân ilimleri ve tefsir, fıkıh, fıkıh usulü ve usûlüddîn, Arap dili ve edebiyatı,⁹⁷ Muvatta literatürü, siyer ve zühd literatürü gibi İslâmî ilimlerin temel alanları bağlamındaki eserleri ihtiva etmektedir. Biz makale boyutuna uygun olarak yaklaşık altı asır boyunca⁹⁸ Doğu-Batı İslâm dünyasında en fazla okunan temel hadis metinleri ile hadis ilimlerine dair eserlerin tespit ve değerlendirmesiyle yetineceğiz.⁹⁹

---

⁹⁶ Buhârî'nin Asîlî ve Kâbisî gibi eski asıl nüshaları hakkında bilgi notu için bk. Ruaynî, *Bernâmece*, 75. Tirmizî'nin aslı için bk. Tüçbî, *Bernâmece*, 105-106; İbn Hayr, *Fehrese*, 159 (Muhammed b. Yerbû'un aslı).

⁹⁷ Arap Dili özelinde konuyu inceleyen bir çalışma için bk. Ahmet Eşer, "Doğu-Batı İslâm Dünyasında Arap Dilinin Serüveni", *Yüksek Öğretimde Arapça Eğitimi-2*, ed. Ahmet Ali Çanakçı-Asem Hamdy Ahmed Abdelghany, (Konya: Palet Yayınları, 2020), 143-158.

⁹⁸ Yaklaşık altı asır kaydı, aşağıdaki listede zikredilen kitapların geçtiği fehrese türü eserler dikkate alınarak verilmiştir. Zira dikkate alınan ilk fehrese müellifi İbn Atıyye (ö. 541/1147) ile son yazar Rûdânî'nin (ö. 1094/1683) vefatı arasında 550 sene bulunmaktadır.

⁹⁹ Bu listelerdeki eserlerin müelliflerinin vefatına göre kronolojik ele alındığı ve makalenin hacmini arttırmamak için geçtiği kaynak isimlerinde kısaltmaya gidildiği belirtilmelidir. İbn Hayr ve İbn Hacer'de hem sayfa hem de parantez içerisinde eser numarası diğer çalışmalarda ise sadece sayfa numarasını belirtmek üzere ilgili kaynaklara şu rumuzlarla işaret edilmiştir: AF= İbn Atıyye, Fihris;

3.2.1. Fehrese-Mu'cem Türü Eserlerde Hadis ve Hadis İlimlerinin Yeri

Kitap naklinin yaygınlaşmaya başladığı dönemde pratik amaçlarla teşekkül eden mu'cem-fehrese literatürüne muhaddisler öncülük ederken mezkûr yazın içerisinde en çok okunan eserlerin de hadis ilimleriyle alakalı olduğu düşünülebilir. Bir âlimin tahsil hayatında hadis ilminin yoğunluğu ise fehreselerdeki hadis kaynaklarının oranını belirlemekle netleştirilebilir. Oran konusunda farklı zaman ve coğrafyayı temsilen İbn Hayr, Ruaynî, İbn Ebû'r-Rebî', Tücbî, Vâdîşî ve İbn Hacer'in eserleri dikkate alınırken bir alt başlıktaki en çok okunan hadis eserlerinin geçtiği kaynaklar listesinde ise daha geniş bir mu'cem-fehrese literatürüne atıf yapılacaktır.

Fehresetü İbn Hayr'da hadis metinlerinden şerhlerine ve ricalinden ileline kadar¹⁰⁰ hadis ilmine dair kaydedilen 281 kitabın, toplam 1258 çalışmaya oranı %22 civarındadır.¹⁰¹ Ruaynî'nin 8'i sadece hadis 3'ü ise hadis-fıkıh yönü ortak olmak üzere 11 üstadının¹⁰² yanı sıra "meşyehatü'l-müsnidîn" başlığıyla kaydedilen 62 üstadı da hadisle meşgul olmuştur.¹⁰³ Hadisi ihtisas sahası olarak seçen toplam 73 hocasının bernâmecindeki 112 hocaya oranı %65 civarındadır.

IG= Kâdî İyâz, Gunye; HF= İbn Hayr, Fehrese; RB= Ruaynî, Bernâmec; IRB= İbn Ebû'r-Rebî', Bernâmec; G= Gubrînî, Unvânu'd-dirâye; TB= Tücbî, Bernâmec; VB= Vâdîşî, Bernâmec; HM= İbn Hacer, el-Mu'cemü'l-müfehres; FM= İbn Fehd, Mu'cemü'ş-şüyûh; SM= Süyûtî, el-Müncem fi'l-mu'cem; RS= Rûdânî, Sılatü'l-halef.

¹⁰⁰ O, hadis ilmini yedi alt başlıkta ele almaktadır. Bunlar: 1. Câmî-sünen türü bazı temel hadis metinleri (zıkrü'l-musannefatî'l müsnede), 2. Musannef türü kitaplar (zıkrü'l-musannefat mütezammine li's-sünen meâ fikhî's-sahâbe ve't-tâbiîn), 3. Sahâbe müsnedleri (ve mine'l-mesânîdî'l-müharrece alâ esmâi's-sahâbe), 4. Hadis imamlarının müsnedleri (ve mine'l-mesânîdî'l-müharrece alâ hadîsi'l-eimme), 5. Diğer hadis eserleri (ve min sâiri'l-kütübi'l-hadîs min mensûr ve gayri zâlik), 6. Hadis şerh edebiyatı (ve min kütübi şerhi'l-hadîs ve meânih), 7. İlel, ma'rifetü'r-ricâl ve tarih gibi hadis ilimlerine dair eserler (ve min kütübi ileli'l-hadîs ve't-tevârîh ve ma'rifetü'r-ricâl ve gayri zâlik)¹⁰⁰ şeklinde bölüm içi ara başlıklardır. Bahsi geçen yedi alt başlık için sırasıyla bk. İbn Hayr, *Fehrese*, 131-165 (eser no: 151-171=21 kitab), 166-177 (eser no: 172-180=9 kitab), 177-184 (eser no: 181-192=12 kitab), 185-192 (eser no: 193-212=20 kitab), 193-235 (eser no: 213-295=83 kitab), 235-254 (eser no. 296-333=38 kitab), 255-285 (eser no: 334-431=98 kitab).

¹⁰¹ Bahsi geçen 1258 esere ek olarak İbn Hayr'ın kaydettiği fehrese türü 75 çalışmayı dikkate aldığımızda toplam 1333 kitaptan 356'sı hadisle ilgilidir ve bunların bütün eserler içerisindeki oranı ise yaklaşık %27'ye tekabül etmektedir.

¹⁰² Bernâmecin II. bölümü: Hadis, hadis ilimleri ve fıkıh (16) hocalarına tahsis edilmiştir. Bk. Ruaynî, *Bernâmec*, 31-78 (biyografi no: 11-26). Bunlardan sadece fıkıhla ilgilenenler beş kişi dışındaki 11 hocası ya sadece hadis veya hadis-fıkıh birlikte meşgul olmuşlardır. Bk. Ruaynî, *Bernâmec*, 37, 41, 50, 76, 78 (biyografi no: 12, 13, 16, 25, 26).

¹⁰³ Bernâmecin meşyehatü'l-müsnidîn başlığı açıklan v. bölümünde 62 şahıs yer almaktadır. Bk. Ruaynî, *Bernâmec*, 111-179 (biyografi no: 41-102).

İbn Ebü'r-Rebî'in bernâmeceinde zikredilen 35 eserden 9'u hadisle ilgili olup¹⁰⁴ bunun bütün kitaplara oranı %26'dır. Tüçübî'nin sahih, sünen ve müsnedler gibi temel hadis metinleri, hadis-fıkıh eserleri, ehâdis ve tarih başlıklarıyla hadis ilimleriyle alakalı kaydettiği 221 kitap, bernamecindeki 357 eserin yaklaşık %62'sini oluşturmaktadır.¹⁰⁵ Vâdîâşî'nin kaydettiği 238 çalışmadan 143'ü hadis ilimleri ve 12'si fehrese türü eserlerden olmak üzere hadisle alakalı 155 eserin bütün kitaplara oranı %65 civarındadır.¹⁰⁶ İbn Hacer'in ise 1960 kitabı listelediği mu'ceminin altı bölümünde¹⁰⁷ hadis ilimlerine dair kaydettiği 1270 çalışmanın toplam eser sayısına oranı, %65 civarındadır.

Neticede %25 civarında hadis kitâbiyatı ihtiva eden İbn Hayr ve İbn Ebü'r-Rebî'in eserleri hariç Ruaynî, Tüçübî, Vâdîâşî ve İbn Hacer'in ilgili çalışmalarında %65 (2/3) oranında hadis ilimleri eseri kaydedildiği söylenebilir. Mezkûr oranın yüksekliği, yukarıda ifade edildiği üzere mu'cem-fehrese literatürünün ortaya çıkışında muhaddislerin baskın rolünü doğrularken hadis ilmi de İslâmî ilimler arasında ilk sırada yer almaktadır.

3.2.2. En Fazla Tahsil Edilen Hadis Eserleri

3.2.2.1 Temel Hadis Eserleri

Aşağıda hadis tasnifinin altın çağında kaleme alınarak sonraları *Kütüb-i Tis'a* şeklinde tanınan dokuz temel hadis eseri ve geçtiği kaynaklar listelenerek değerlendirilecektir.

Sıra	Kitap ve Müellifleri	Geçtiği Kaynaklar
1	<i>Muvatta' Mâlik</i> (ö. 179/795)	AF, 63; IG, 29; HF, 112 (132); RB, 48; IRB, 68; G, 64; TB, 52; VB, 187; HM, 36 (8); FM, 41; SM, 110; RS, 33
2	<i>Müsnedü Ahmed b.</i>	HF, 179 (183); TB, 121; VB, 198; HM, 129 (476); FM,

¹⁰⁴ İbn Ebü'r-Rebî', *Bernâmece*, Bernâmece, 68-72 (eser no: 5-13).

¹⁰⁵ Tüçübî, *Bernâmece*, 68-128 (sahih-sünen-müsned/14 eser), 139-152 (hadis-fıkıh/15 eser), 152-249 (ehâdis/174 eser), 259-266 (tarih/18 eser).

¹⁰⁶ Vâdîâşî, *Bernâmece*, 188-205, 206, 208, 211, 214-219, 222-224, 229-230, 232-275 (eser no: 8-24, 26, 28, 31, 33-41, 46-49, 58-61, 65-170) [hadis ilimleri toplam 143 kitap], s. 296-299 (eser no: 227-238) [fehrese türü toplam 12 kitap].

¹⁰⁷ Bahsi geçen altı bölüm ve alt başlıkları için sırasıyla bk. İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 25-49 (eser no: 1-37) [Ale'l-ebvâb: mutavvelât ve muhtasarât], 49-51 (eser no: 38-49) [Ale'l-ebvâb: kütübü'l-ehâdis ve'l-âsâr], 129-149 (eser no: 476-548) [mesânîd], 153-188 (eser no: 549-776) [fünûnü'l-hadîs], 191-217 (777-955) [mu'cem-meşyeha ve erbaûn], 221-381 (956-1637) [fevâidü's-şüyûh], 396-401 (1727-1785) [Kütübü'l-ulûm: Hadîsî'l-müccerrede ani'l-esânîd].

	<i>Hanbel</i> (ö. 241/855)	59; SM, 46; RS, 42
3	<i>Müsnedü/Sünenü'd-Dârimî</i> (ö. 255/869)	VB, 201; HM, 41 (18); FM, 42; SM, 167; RS, 351
4	<i>Sahîhu'l-Buhârî</i> (ö. 256/870)	AF, 60; IG, 32; HF, 131 (151); RB, 155; IRB, 68; G, 129; TB, 68; VB, 188; HM, 25 (1); FM, 38; SM, 46; RS, 43
5	<i>Sahîhu Müslim</i> (ö. 261/875)	AF, 63; IG, 35; HF, 135 (152); RB, 166; IRB, 69; G, 269; TB, 83; VB, 192; HM, 27 (2); FM, 45; SM, 58; RS, 54
6	<i>Sünenü İbn Mâce</i> (ö. 273/887)	TB, 117; VB, 200; HM, 35 (7); FM, 49; SM, 63; RS, 66
7	<i>Sünenü Ebî Dâvûd</i> (ö. 275/889)	AF, 69; HF, 140 (153); RB, 43; IRB, 69; TB, 94; VB, 193; HM, 29 (3); FM, 49; SM, 49; RS, 59
8	<i>Câmiu't-Tirmizî</i> (ö. 279/892)	AF, 70; IG, 132; HF, 156 (160); RB, 48; IRB, 70; TB, 99; VB, 194; HM, 31 (4); FM, 65; SM, 114; RS, 63
9	<i>Sünenü'n-Nesâî</i> (ö. 303/915)	AF, 69; IG, 163; HF, 148 (159); RB, 141; IRB, 71; TB, 113; VB, 195; HM, 33 (5); FM, 41; SM, 83; RS, 64

Tablo 2: En Çok Okunan Temel Hadis Eserleri

Bu listeden hareketle bahsi geçen eserlerin yaklaşık altı asır boyunca Doğu ve Batı İslâm dünyasında ortak şekilde tahsil edildiği söylenebilir.¹⁰⁸ Müelliflerinin vefat tarihi itibarıyla 2-3./8-9. asırda telif edilen ve *Kütüb-i Sitte* ismiyle meşhur olanlarının nispeten daha yoğun tahsil edildiği görülmektedir. 12 kaynak eserde zikredilmek suretiyle en fazla rivayet hakkı alınan çalışmalar, İmam Mâlik'in *Muvatta'* ile Buhârî ve Müslim'in *Sahîhayn'*idir. En az tahsil edilen kitaplar ise 5 kaynakta nakledilen Dârimî'nin *Sünen'i* ve 6 kaynakta kaydedilen İbn Mâce'nin *Sünen'i*dir.

Mu'cem-fehrese edebiyatının telif hareketliliği hakkında ipuçları sunduğu ifade edilmişti. Örneğin İbn Mâce'nin *Sünen'inin* ilk zikredildiği kaynağın hicrî 730'da vefat eden Tüçübî olması, bu çalışmanın hadis edebiyatında *Kütüb-i Sitte'*ye dahil olup olmama tartışmasıyla uyumludur.¹⁰⁹ Benzer şekilde Dârimî'nin *Sünen'inin* de ilk defa 8./14. asırda vefat eden Tüçübî ve Vâdiâşî tarafından rivayet hakkının elde edildiği görülmektedir. Bahsi geçen eserlerin; ilgili literatüre geç kaydedilmesi İbn Mâce'nin *Kütüb-i Sitte'*ye nispeten geç dahil olmasıyla, az

¹⁰⁸ Geçtiği kaynaklar bölümünde rumuzları verilen ilk müellif İbn Atıyye (ö. 541/1147) ile son müellif Rûdânî'nin (ö. 1094/1683) vefatı arasında 550 sene bulunmaktadır.

¹⁰⁹ İbn Mâce'nin sonradan *Kütüb-i Hamse'*ye dahil olmasını sıhatten çok fayda unsuruna dayandıran bir araştırma için bk. Jonathan AC Brown, "The Canonization of Ibn Mâjah: Authenticity vs. Utility in the Formation of The Sunni Hadith Canon", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 129 | 2011, 169-181.

kaynakta zikredilmesi ise “geçtiği kaynaklar” sütununda kullanılan mu’cem ve fehreselerin bazı ön şartlar taşımasıyla ilişkilidir. Bir eserin bu tür en az üç çalışmada zikredilmesi, kaydedildiği fehresenin matbu olarak günümüze gelmiş olması ve sistematik olarak bir bölgede âlî isnadla tahsil edilmeye başlaması gibi hususlar bunlardandır.

3.2.2.2 Hadis İlimleri Eserleri

Aşağıda hadis ilimlerine dair tahsil edilen eserler, geçtiği kaynaklara rumuzlarla işaret edilmek suretiyle müellifine göre kronolojik olarak listelenerek yorumlanacaktır.

Sıra	Kitap	Müellifi	Geçtiği Kaynaklar
1	<i>Nüsha/Sahîfe</i>	Hemmâm b. Münebbih (ö. 132/750)	HF, 208 (243); HM, 310 (1316); FM, 222; SM, 179; RS, 284
2	<i>Müsned</i>	İbn Cüreyc (ö. 150/767)	HF, 189 (203); HM, 256 (1066); RS, 359
3	<i>Câmi'</i>	Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770)	RB, 44; HM, 88 (254); RS, 200
4	<i>Müsned</i>	Evzâî (ö. 157/774)	HF, 191 (211); HM, 237 (994); RS, 365
5	<i>Câmi'</i>	Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)	HF, 177 (180); HM, 49 (38); RS, 202
6	<i>Müsned</i>	Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)	HF, 188 (200); VB, 202; HM, 297 (1259)
7	<i>Musannef</i>	Hammâd b. Seleme (ö. 167/784)	HF, 173 (176); HM, 50 (39); RS, 368
8	<i>Musannef</i>	Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812)	HF, 166 (172); HM, 50 (40); RS, 368
9	<i>Muhtelifü'l-İhtilâfü'l-hadis</i>	İmam Şâfiî (ö. 204/820)	HF, 246 (308); HM, 41 (16); FM, 275; SM, 201; RS, 130
10	<i>Müsned</i>	Tayâlisî (ö. 204/819)	HF, 181 (185); HM, 133 (481); FM, 76; SM, 83; RS, 352
11	<i>Garîbü'l-hadis</i>	Ma'mer b. Müsennâ	HF, 235 (296); HM, 163

		(ö. 209/824)	(616); RS, 310
12	<i>Musannef</i>	Abdürrezzâk (ö. 211/826)	RB, 44; HF, 167 (173); HM, 50 (41); RS, 368
13	<i>Müsned</i>	Humejdî (ö. 219/834)	HF, 185 (193); VB, 203; HM, 132 (480); FM, 92; SM, 110; RS, 363
14	<i>Şerhu/Garîbü'l-hadîs</i>	Ebü Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)	AF, 71; IG, 38; HF, 235 (297); RB, 172; VB, 229; HM, 163 (615); RS, 309
15	<i>Tabakât</i>	İbn Sa'd (ö. 230/845)	HF, 279 (412); HM, 168 (653); RS, 292
16	<i>Musannef</i>	İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849)	HF, 171 (175); HM, 50 (42); RS, 368
17	<i>Müsned</i>	İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849)	AF, 131; HF, 177 (181); RB, 44; HM, 135 (484); RS, 364
18	<i>Tabakât</i>	Halîfe b. Hayyât (ö. 240/855)	AF, 90; HF, 280 (414); HM, 171 (657); RS, 293
19	<i>et-Târîh</i>	Halîfe b. Hayyât (ö. 240/855)	HF, 285 (431); RB, 43; HM, 171 (658); RS, 159
20	<i>et-Târîh</i>	İbn Ebû Hayseme (ö. 279/892)	AF, 88; HF, 258 (343); RB, 43; HM, 167 (643)
21	<i>Müsned</i>	Abd b. Humejd (ö. 249/863)	TB, 125; VB, 123; HM, 134 (482); FM, 64; SM, 110; RS, 351
22	<i>et-Târîh</i>	Fellâs (ö. 249/864)	HF, 265 (359); HM, 173 (671); RS, 158
23	<i>et-Tarîhü'l-evsât</i>	Buhârî (ö. 256/870)	HF, 257 (342); HM, 166 (631); RS, 155
24	<i>et-Tarîhü'l-kebîr</i>	Buhârî (ö. 256/870)	AF, 101; IG, 136; HF, 256 (341); HM, 166 (630); FM, 103; RS, 155
25	<i>et-Târîhü's-sağîr/ ed-Duafâ ve'l-metrukîn</i>	Buhârî (ö. 256/870)	HF, 259 (344); TB, 260; HM, 166, 173 (632, 676); RS, 155
26	<i>Garîbü'l-hadîs</i>	İbn Kuteybe (ö. 276/889)	IG, 48; HF, 237 (298); RB, 44; HM, 163 (618); RS, 310
27	<i>Muhtelifü'l-ihtilâfû'l-</i>	İbn Kuteybe (ö.	HF, 250 (322); HM, 159

	<i>hadis</i>	276/889)	(589); FM, 366; RS, 127
28	<i>Müsned</i>	Bakî b. Mahled (ö. 276/889)	IG, 97; HF, 180 (184); HM, 135 (486); RS, 364
29	<i>Şemâilü'n-nebî</i>	Tirmizî (ö. 279/892)	IG, 132; HF, 193 (214); RB, 44; TB, 110; VB, 208; HM, 79 (209); FM, 41; SM, 57; RS, 273
30	<i>et-Târîh</i>	İbn Ebû Hayseme (ö. 279/892)	AF, 88; HF, 258 (343); RB, 43; HM, 167 (643)
31	<i>Garîbü'l-hadis</i>	İbrahim el-Harbî (ö. 285/899)	HF, 244 (303); RB, 44; HM, 165 (623); RS, 310
32	<i>Müsned</i>	Bezzâr (ö. 292/905)	AF, 131; HF, 178 (182); RB, 44; HM, 139 (498); RS, 352
33	<i>Delâil (Şerhu garîbi'l-hadis ve meânîhi)</i>	Kâsım b. Sâbit-Sâbit b. Hazm (ö. 302/915-313/925)	AF, 140; IG, 202; HF, 241 (302); RB, 44; HM, 164 (619); RS, 310
34	<i>ed-Duafâ ve'l-metrûkîn</i>	Nesâî (ö. 303/915)	IG, 41; HF, 261 (349); HM, 174 (678); FM, 68; RS, 289
35	<i>Müsnedü hadîsi Mâlik b. Enes</i>	Nesâî (ö. 303/915)	AF, 132; HF, 186 (195); RB, 54; HM, 348 (1500); RS, 361
36	<i>Sahîh</i>	İbn Huzeyme (ö. 311/924)	HM, 42 (19); FM, 76; RS, 283
37	<i>Sahîhu Ebî Avâne (Müstahrec alâ Sahîhi Müslim)</i>	Ebû Avâne l-İsferâyîni (ö. 316/929)	HM, 44 (22); FM, 76, SM, 137; RS, 283
38	<i>Şerhu meânî'l-âsâr</i>	Tahâvî (ö. 321/933)	HF, 251 (324); HM, 48 (35); FM, 76; SM, 166; RS, 274
39	<i>ed-Duafâ ve'l-metrûkîn</i>	Ukaylî (ö. 322/934)	HF, 262 (352); HM, 171 (661); RS, 289
40	<i>el-Cerh ve't-ta'dîl</i>	İbn Ebû Hâtım er-Râzî (ö. 327/938)	HF, 260 (346); TB, 351; HM, 166 (635)
41	<i>Sahîh</i>	İbn Hibbân (ö. 354/965)	HM, 45 (28); FM, 61; SM, 105; RS, 284
42	<i>el-Erbaûne hadîsen</i>	Âcurrî (ö. 360/970)	IG, 98; HF, 198 (222); RB, 165; VB, 265; HM, 210 (905); FM, 237; SM, 202; RS, 73

43	<i>el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî</i>	Râmhürmüzî (ö. 360/971)	HF, 229 (285); VB, 254; HM, 153 (549); FM, 41; RS, 417
44	<i>el-Kâmil fî ma'rifeti'r-ricâl</i>	İbn Adî (ö. 365/976)	HF, 260 (348); HM, 170 (655); RS, 345
45	<i>Sahîhu'l-İsmâilî (Müstahrec alâ Sahîhi'l-Buhârî)</i>	İsmâilî (ö. 371/982)	HM, 43 (21); FM, 95; RS, 283
46	<i>ed-Duafâ ve'l-metrukîn</i>	Ebü'l-Feth el-Ezdî (ö. 374/985)	HF, 263 (353); HM, 172 (663); RS, 289
47	<i>Gaylâniyyât</i>	Dârekutnî (ö. 385/995)	VB, 239; HM, 331 (1417); FM, 192; SM, 46; RS, 311
48	<i>İlelü'l-hadîs</i>	Dârekutnî (ö. 385/995)	IG, 135; HF, 255 (335); RB, 44; HM, 159 (586); RS, 303
49	<i>el-Mü'telif ve'l-muhtelif</i>	Dârekutnî (ö. 385/995)	AF, 97; IG, 68; HF, 270 (380); RS, 423
50	<i>Sünen</i>	Dârekutnî (ö. 385/995)	IG, 135; HF, 161 (161); RB, 142; VB, 196; HM, 46 (30); FM, 68; SM, 84; RS, 262
51	<i>Garîbü'l-hadîs</i>	Hattâbî (ö. 388/998)	HF, 240 (300); RB, 44; HM, 164 (620); RS, 310
52	<i>el-Hidâye ve'l-irşâd</i>	Ahmed b. Muhammed Kelâbâzî (ö. 398/1008)	AF, 126; IG, 135; HF, 275 (397)
53	<i>Târîhu'l-Endelüs ve ricâlühâ</i>	İbnü'l-Faradî (ö. 403/1013)	AF, 90; IG, 163; HF, 272 (385); TB, 262; HM, 181 (733); RS, 156
54	<i>(Ma'rifetü) Ulûmü'l-hadîs</i>	Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014)	IG, 141; HF, 278 (406); RB, 44; TB, 141; HM, 153 (550); RS, 306
55	<i>Sahîhu'l-Hâkim/el-Müstedrek</i>	Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014)	HM, 46 (29); FM, 76; RS, 283
56	<i>Tevîlü müşkilî'l-hadîs</i>	İbn Fûrek (ö. 406/1015)	AF, 75; IG, 141; HF, 250 (321)
57	<i>Müştebihü'n-nisbe</i>	Abdülganî b. Saîd el-Ezdî (ö. 409/1018)	AF, 123; IG, 134; HF, 271 (382); RB, 172; TB, 265

58	<i>el-Mü'telif ve'l-muhtelif</i>	Abdülğanî b. Saîd el-Ezdî (ö. 409/1018)	AF, 98; IG, 134; HF, 270 (381); RB, 172; TB, 264
59	<i>Adâbü's-sohbe</i>	Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021)	HF, 195 (217); RB, 44; TB, 254; VB, 261; FM, 62; SM, 228; RS, 100
60	<i>el-Erbaine hadisen</i>	Ebû Nuaym İsfehânî (ö. 430/1038)	IG, 133; HF, 202 (232); RB, 44; VB, 266; HM, 212 (912); FM, 39
61	<i>Müstahrec alâ Sahîhi Müslim</i>	Ebû Nuaym el-İsfehânî (ö. 430/1038)	HM, 45 (24); FM, 42; SM, 197; RS, 367
62	<i>Riyâzatü'l-müteallimîn</i>	Ebû Nuaym İsfehânî (ö. 430/1038)	IG, 132; HF, 197 (220); RB, 44; TB, 255; VB, 225; HM, 92 (279)
63	<i>eş-Şihâb</i>	Kudâî (ö. 454/1062)	AF, 96; IG, 101; HF, 231 (294); RB, 78; G, 132; TB, 146; VB, 217; HM, 397 (1743); FM, 359; SM, 197; RS, 273
64	<i>et-Târîh</i>	İbn Hazm (ö. 456/1064)	HF, 282 (422); HM, 172 (664); RS, 159
65	<i>el-Câmî li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmî</i>	Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)	HF, 321 (536); HM 153 (552); FM, 69; SM, 83; RS, 203
66	<i>er-Rihle fî talebi'l-ilm(hadîs)</i>	Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)	AF, 117; HF, 230 (289); HM, 154 (557); FM, 188; RS, 255
67	<i>Şerefü ashâbi'l-hadis(muhaddisîn)</i>	Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)	AF, 117; HF, 230, 321 (287, 537); HM, 153 (553); FM, 236; RS, 274
68	<i>el-İstiâb fî esmâi's-sahâbe</i>	İbn Abdülber (ö. 463/1071)	IG, 195; HF, 268 (371); RB, 44; VB, 215; HM, 140 (502); FM, 102; RS, 133
69	<i>el-İkmâl</i>	İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082)	IG, 69; HF, 274 (394); RB, 44; TB, 79; HM, 156 (570); RS, 127
70	<i>el-Cem' beyne's-Sahîhayn</i>	Humeydî (ö. 488/1095)	IG, 172; HF, 161 (162); TB, 92; HM, 396 (1731); RS, 199

71	<i>Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil</i>	Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1105)	AF, 84; IG, 138; HF, 274 (395); RB, 44; HM, 177 (702)
72	<i>el-Mu'îm bi-fevâidi kitâbi Müslim</i>	Mâzerî (ö. 536/1141)	AF, 139; IG, 65; HF, 247 (309); VB, 216
73	<i>eş-Şifâ</i>	Kâdî İyâz (ö. 544/1149)	HF, 361 (695); RB, 168; IRB, 72; TB, 137; VB, 211; HM, 78 (204); FM, 45; SM, 83; RS, 273
74	<i>Ulûmu'l-hadîs</i>	İbnü's-Salâh (ö. 643/1245)	TB, 139; VB, 132; HM, 400 (1776); FM, 92; SM, 110; RS,306

Tablo 3: Hadis İlimlerine Dair En Fazla Tahsil Edilen Eserler

Bahsi geçen eserler; câmi', sünen, musannef, müsned, şerh, ilel, rical ve tarih gibi oldukça geniş bir yelpazeye sahip olup hadis edebiyatının bütün alanlarını kapsamaktadır. Bunlar; 1. *Ale'l-ebvâb* ve *ale'r-ricâl* sistemli hadis metinleri, 2. Tasnif devri eserlerine dayalı şerh, derleme ve cem' nitelikli ya da erbaûn/cüz gibi muhtasar eserler, 3. Garîbü'l-hadîs, ilelü'l-hadîs, ma'rifetü'r-ricâl tarzı hadis ilimleri çalışmaları şeklinde üç başlıkta ele alınabilir.

Listedeki 74 eserden 63'ü, İbn Hayr'ın hadis ilimlerini incelediği yedi başlıkta¹¹⁰ geriye kalan 11 çalışmadan 4'ü müteferrik şekilde farklı başlıklarda zikredilmektedir. Müstahrec/müstedrek türü 6 çalışma ise sadece doğulu mu'cemlere kaydedilirken¹¹¹ İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs*'i ise geç tarihte yazılmıştır. Nihayetinde İbn Hayr, ortak listedeki 74 kitaptan *Ulûmu'l-hadîs* ve 6 adet müstahrec/müstedrek hariç toplam 67 çalışmayı listelemiştir.

Müellifler eser sayısı bakımından incelendiğinde 4 çalışmasıyla Dârekutnî, listede en fazla telifi olan müellifken onu 3'er eseriyle Buhârî ve Ebû Nuaym el-İsfahânî takip etmektedir. Birkaç istisna hariç müelliflerin çoğunun Doğu İslâm

¹¹⁰ Parantez içerisindeki rakamlar, İbn Hayr'ın hadisle ilgili alt başlığındaki eser sayısını ifade etmek üzere bunların yoğunluğu 1. Zikru'l-musannefatı'l müsne'de (5 eser), 2. Zikru'l-musannefât mütezammine li's-sünen meâ fıkhi's-sahâbe ve't-tâbiîn (3 eser), 3. Ve mine'l-mesânîdî'l-müharrece alâ esmâi's-sahâbe (5 eser), 4. Ve mine'l-mesânîdî'l-müharrece alâ hadîsî'l-eimme (6 eser), 5. Ve min sâiri kütübî'l-hadîs min mensûr ve gayri zâlik (9 eser), 6. Ve min kütübî şerhi'l-hadîs ve meânih (11 eser), 7. Ve min kütübî ileli'l-hadîs ve't-tevârih ve ma'rifetü'r-ricâl ve gayri zâlik (24 eser) [toplam 63] şeklindedir.

¹¹¹ Müstedrek ve müstahrec türü bu çalışmalar, "sahîhu fülân" terkibiyle doğulu mu'cemlere kaydedilmiş ve tasnif metodu/isimleri seneden önce kısaca zikredilmiştir. İbn Hacer üzerinden ilgili eserlerin isimlendirilmesi takip edilebilir. Bk. İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 42-46 (eser no: 19, 21, 22, 24, 28, 29).

dünyasından olması, hadis eserlerinin telif ve tahsilinde bu bölgenin başat rolünü göstermesi bakımından önemlidir. Batılı fehrese ve bernâmecele kaydedilen bölgeler arası en çok tahsil edilen eserlerin rihleler sonucu Batı İslâm dünyasına taşınması, bu bölgenin doğudan müstağni kal(a)madığını da ortaya koymaktadır.¹¹²

Listedeki eserlerin, kaynak olarak kaydedildikleri mu'cem-fehreseler dikkate alınarak bölgesel tasnif edilmeleri mümkündür. Böyle bir tasnif, coğrafyanın eser ilgisini yansıtaacağı gibi bölgeler arası kitap intikali ve telif hareketliliğinin boyutları hakkında da fikir verebilir. Örneğin *Sahîhu İbn Huzeyme*, *Sahîhu Ebî Avâne (Müstahrec alâ Sahîhi Müslim)*, *Sahîhu İbn Hibbân*, *Müstahrec alâ Sahîhi Müslim* (Ebû Nuaym el-İsfahânî), *Sahîhu'l-Hâkim (el-Müstedrek)* ve *Sahîhu'l-İsmâilî (Müstahrec alâ Sahîhi'l-Buhârî)*, sadece Doğu İslâm dünyasında rivayet hakkı alınan altı çalışmadır. Diğer taraftan Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî'nin *el-Hidâye ve'l-irşâd*'i, İbn Fûrek'in *Te'vîlü müşkili'l-hadis*'i, Abdülganî b. Saîd el-Ezdî'nin *Müştebihü'n-nisbe* ve *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*i ve Mâzerî'nin *el-Mu'îm*'i ise sadece Batı İslâm dünyasında icazeti alınarak o bölgedeki fehreselere kaydedilen beş eserdir.

Bir ilim dalı içerisinde gerek eserin konusu gerekse müellifinin şöhreti ve âlî isnada sahip olmasına binaen bazı kitaplara yoğun teveccüh gösterildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede ele alındığında en çok tahsil edilen eser, 11 kaynakta geçen Kudâî'nin *eş-Şihâb*'idir. 9 kaynakta zikredilen Tirmizî'nin *Şemâilü'n-nebî*'si ve Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sı ise mu'cem-fehrese türü eserlerde kendilerine sıklıkla atıf yapılan diğer çalışmalardır. Öte yandan en az tahsil edilen çalışmalar ise fehrese türü üç esere kaydedilen İbn Cüreyc'in *Müsned*'i, Ma'mer b. Râşid'in *Câmî*'i, Evzâî'nin *Müsned*'i, Süfyân es-Sevrî'nin *Câmî*'i ve *Müsned*'i gibi yirmi eserdir. Bu sayısal veriler, ilk bakışta *eş-Şihâb* ve *eş-Şifâ* gibi popüler bazı metinlerin öne çıktığı ve hadis metinleri başta olmak üzere hadis ilimlerine dair eserlere gösterilen ilginin zamanla azalarak hadis tedrisatında bir düşünüş yaşandığı izlenimi vermektedir. Böyle bir tablonun ortaya çıkması, mezkûr kitapların teberrük vesilesi kılınması ve camilerde umûma açık vaaz ve ders

---

¹¹² Hicrî ilk dört asırda Endülüslü âlimlerin rihlelerini sebepleri, süresi, ekonomik ve sosyal boyutuyla inceleyen bir tez için bk. Fatma Büşra Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri* - Hicrî ilk dört asır- (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019, 29-74. Endülüslü âlimlerin 11-13. (hicrî 5-7.) asırlarda gerek bölge içinde gerekse Doğu İslâm dünyasına yaptıkları yolculukları inceleyen bir araştırma için bk. Yann Dejugnat, *Le Voyage d'Occident et d'Orient des lettrés d'al-Andalus. Genèse et affirmation d'une culture du voyage (XIe-XIIIe siècle)*, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Doktora Tezi, 2010. Tabakât ve mu'cem türü metinlerden hareketle Endülüslü özelinde rihle haritası hazırlayan bir proje için bk. Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), "La rihla de los ulemas andalusíes" (Erişim 28 Mayıs 2021) https://www.eea.csic.es/pua/graficos/mapa_rihla.php

kitabı olarak okunmasıyla alakalı olabilir. Diğer taraftan sayı çokluğu kriteri dikkate alınsa dahi örneğin *eş-Şihâb* 11 kaynakta zikredilirken bir önceki tabloda belirtildiği üzere 12 kaynağa kaydedilen *Muvatta'*, *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Sahîhu Müslim*'in daha çok tahsil edildiği söylenebilir. Son olarak *eş-Şihâb*'in ve *eş-Şifâ*'nın kaydedildiği fehrese müellifleri ile bu iki çalışmanın yazarlarının Mağrib bölgesinden olmasının tahsil kolaylığına sebep olduğu düşünülebilir. Nitekim fehrese türü 11 eserde zikredilen *eş-Şihâb*'in 7'sinin,¹¹³ 8 çalışmaya kaydedilen *eş-Şifâ*'nın 5'inin¹¹⁴ yani yaklaşık 2/3'ünün Endüslü yazarlar tarafından kaleme alındığı görülmektedir.

Neticede Doğu-Batı İslâm dünyası arasında ortak bilgi akışı olduğu ve benzer eserlerin yoğun şekilde tahsil edildiği söylenebilir. Böylece her iki bölgeden ilim talebeleri, alanın klasiklerini okuyarak ilim hayatının ileri merhalelerine erişmişler ve ortak kültür arka planına sahip olmuşlardır. Nitekim sadece Doğu İslâm dünyasında tahsil edilen 6, yalnızca Batı İslâm dünyasında tahsil edilen 5 kitap hariç geriye kalan 63 çalışmanın yani eserlerin büyük çoğunluğunun bölgelerarası müşterek tedris edilmesi de bunu teyit etmektedir.

Sonuç

Farklı coğrafya ve tarihlerde fehrese edebiyatını anlatmak üzere mu'cem, meşyeha, fehrese, bernâmec ve sebet başta olmak üzere isnad/sened ve takyîd terimleri de sıklıkla kullanılmıştır. Meşyeha, mu'cem ve sebet daha çok Doğu İslâm dünyasında fehrese ve bernâmec ise Batı İslâm dünyasında tercih edilen tasnif metotlarıdır. Bunlar, genel olarak muhtevasına göre hoca, kitap ve bu ikisini birleştiren memzûc yöntemle; telif şekline göre ise mensur, manzum ve şekilli tarzda tasnif edilmişlerdir.

Bir fehreseyi kimin yazdığı sorusu, hoca ve talebe şeklinde cevaplanabilir. Meşhur muhaddislerin âlî silsilelerini elde etmek isteyen hadis talebeleri; hocalarının mevcut meşyehasından zeyl, intikâ ve ihtisar tarzında seçmeler yaparak veya baştan tasnif ederek onlar adına mu'cem-fehrese derliyorlardı. Hoca olarak bir ilim adamı ise eğitim-öğretim hayatının ihtisas veya telif/tedris denilebilecek ikinci ve üçüncü aşamasında hem hocalarını tanıtmak hem de dağılık haldeki rivayet malzemesini ve çok sayıdaki icazetini bir araya getirmek amacıyla mu'cem türü eserini telif ediyordu. Dolayısıyla bu tür eserlerin yazılma

¹¹³ Hadis ilimlerine dair en fazla okunan eserler listesini dikkate aldığımızda *eş-Şihâb*'in kaydedildiği 11 çalışmadan 7 tanesi İbn Atıyye'den Vâdîâşî'ye Endüslü fehrese-bernamec müelliflerine aittir. Bk. AF, 96; IG, 101; HF, 231 (294); RB, 78; G, 132; TB, 146; VB, 217.

¹¹⁴ *eş-Şifâ*'nın zikredildiği 8 çalışmadan 5'i İbn Hayr'dan Vâdîâşî'ye Endüslü yazarlara aittir. Bk. HF, 361 (695); RB, 168; IRB, 72; TB, 137; VB, 211.

gayesi; hocalarını ve merviyatını tanıtarak ilim yolunda geçen ömürlerinin hâsilasını ortaya koymayı arzulayan hocalar, hocalarının hocalarını ve rivâyetlerini bilmek isteyen talebeler ve “ilmin bereketi, onu kâiline isnad etmektir” fehvasıyla bu iki halkayı birleştiren isnad olmak üzere üç kısımdır.

Mu’cem-fehrese türü çalışmaların kaynakları, yazılı ve sözlü olmak üzere iki gruptur. Yazılı kaynaklar; ilim hayatı boyunca elde edilen icazetler ve mektuplar başta olmak üzere semâ ve tıbak kayıtları, diğer mu’cem-fehrese çalışmaları, tarih ve biyografi eserleri ile rihle kitaplarıdır. Sözlü kaynaklar ise bizzat hocalardan, mülazemeti çok olan talebelere veya yakınlarından elde edilen şifahi bilgilerdir. Mu’cem ve fehrese kitâbiyatı ise tabakât-terâcim başta olmak üzere *Kütüb-i Sitte* ricali, tarih ve diğer mu’cem-fehrese türü eserlere kaynaklık etmiştir.

Fehrese ve bernâmec gibi isimlerle anılmasa da ilk üç asırda meşhur hadis imamlarının hocaları veya rivayetlerini müstakil veya memzûc şekilde inceleyen cüz, sahife, nüsha, şüyûh (meşyeha, meşâyih, esmâü’r-ruvât/şüyûh) gibi bazı edebî türler kaleme alınmıştır. Fehrese-mu’cem ve yakın literatürün farklı esaslarla ilk örneklerinin kaleme alınmasından hareketle 4-6./10-12. asırlara denk gelen dönem, bu edebiyatın doğuş devresi olarak nitelenebilir. Hocalar ve merviyatın yarı alfabetik veya farklı kriterlerle bir araya getirildiği meşyehalar, alfabetik esaslı mu’cem türüne dönüşürken mu’cem, fehrese ve bernâmec isimleriyle ilk telifler ile hanım hocalara (muhaddiselere) ait meşyehalar da bu devrede görülmeye başlanmıştır.

Manzum meşyehalar, Kur’ân ilimleri ve fıkıh gibi tek bir alana dair mu’cemler, fehrese müelliflerine ait rihle kitapları (er-rahâlât el-fehresiyye) ve hoca esaslı erbaûn türlerinin teşekkülü gerçekleştiği dönem ise fehrese literatüründe sistematikleşme merhalesi sayılabilir. Irâkî ve İbn Hacer gibi önde gelen hadis hafızlarının yaşadığı, hoca ve eser için iki farklı mu’cem-fehresenin kaleme alındığı bu aşamada yapılan çalışmalar; hacim, muhteva ve hoca sayısı itibarıyla artarak ansiklopedik hüviyete kavuşmuştur.

Son olarak isnadı muhafaza ve teberrük aşamasında ise teberrükten de olsa isnadın devamı için icâzet-i âmme sorgulanmamış ve kitap isnadlarının yalnızca İbn Hacer ve Süyûtî gibi hadis hafızlarıyla müellifleri arasındaki kısmı zikredilmiştir. İsnadın müelliflerle mezkûr hafızlar arasındaki bölümü ise mukaddime veya metin içerisine topluca kaydedilmiştir. Diğer taraftan yine bu aşamada hadis-tasavvuf isnadlarının iç içe geçerek iki disiplin birbirine eklenmiş bir görüntü arz etmeye başlamıştır. Bununla birlikte son dönemde dârülhadis gibi medrese veya özel olarak hoca esaslı klasik icazetli eğitime gösterilen teveccüh yerini diploma esaslı sınırlı ve resmî okul müfredatına bırakmıştır.

Âlf isnadlı kitaplar ile hadis cüzlerini görmek ve hocaların vasıfları ile rivayetlerini

bilmek isteyen kimseye mu'cem/fehrese tetkik etmesini tavsiye eden Zehebî'nin vurgusu dikkate alındığında bu literatürün öneminin kitap, isnad ve hocalar çerçevesinde ortaya çıktığı söylenebilir.

Mu'cem-fehrese türü eserler; bir kitabın hangi coğrafyaya ne zaman intikal ettiğini göstermesi, hangi nüshalarının rivayet hakkının alındığını ortaya koyması, kitapların/meşhur rivayetlerin bir bölgeye giriş tarihi ve hangi döneme kadar okunduğuna dair bilgiler sunmaktadır. Hattâbî'nin *A'lâmu's-sünen'i* ve Ebû Ali el-Gassânî'nin *Takyîdü'l-mühmel'i* örneklerinde olduğu gibi bir eserin Doğu-Batı İslâm dünyası arasındaki yolculuklarının, fehrese-mu'cem türü eserlere kaydedilen isnadlardan elde edilebileceği görülmüştür. Bu inceleme, aynı zamanda mu'cem-fehrese sahibi âlimin öne çıkan hocaları, bölgeler arası kitap intikaline katkı sağlayan medar râviler ve âlî senedli âlimlerin tespitine imkan vermektedir.

Mu'cem-fehreselerin önemli fonksiyonlarından birisi, bir muhaddisin hatta hocalarının ilmî seyahatlerini teyit etmesidir. Mesela İbn Hayr'ın hicrî 512 ile 549 arasında Endülüs'ün yedi ilim merkezine yolculuk yapması, onun aktif ilmî hayatının bu döneme tekabül ettiğine işaret etmektedir. Diğer taraftan satır aralarından elde edilen bilgiler, şehir tarihleri ve tabakât-terâcim kitaplarına ek bazı veriler sağlama veya o kaynaklardaki bilgileri onaylama gibi bir fonksiyona da sahiptir.

Bir âlimin âlî isnadla elde ederek okuttuğu eserler, en önemli hocaları ve uzun süre yanında bulunan talebeleri, eser tahammül yöntemleri, yeri ve zamanı ile ders arkadaşları gibi hususların kısmen de olsa belirlenmesi bu literatür aracılığıyla mümkündür. Diğer taraftan bu yazın, bir âlimin ilmî ve kültürel arka planını kavramak ve deyim yerindeyse onun kütüphanesi şeklinde isimlendirilebilecek günümüze ulaşmayan bazı fehreseleri inşa da imkan vermektedir.

Fehreselere kaydedilen eserlerin incelenmesi, bir ilim adamının şahsî ilgisinin ipuçlarını vereceği gibi belirli bir coğrafya ve dönemde okutulan kitaplara dair de bilgi sunmaktadır. Eğitim-öğretim veya telif hareketliliğini yansıtan birincil elden kaynaklar sayılabilecek bu kitâbiyat, hem Doğu-Batı İslâm dünyasında ortak veya bölgesel okutulan eserleri hem de bir alan ve alt branşlarındaki telif ilgisini de ortaya koymaktadır. Örneğin Doğu-Batı İslâm dünyasında İslâmî ilimlere dair en fazla tahsil edilen eserler arasında 74 adetle hadis öne çıkmaktadır. Bunlardan ilâ, tarih ve ma'rîfetü'r-ricâl gibi hadis ilimlerine ait 24 eser alt tür ilgisini; 3-5./9-11. asırlarda telif edilen 63 çalışma ise hadis edebiyatının oluşumunda bu zaman diliminin başat rolünü göstermesi bakımından önemlidir.

Kaynakça

- Akpınar, Cemil. "İcazet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/393-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Albayrak, Ali. *Buhârî Sonrası el-Câmiu's-Sahîh: Nüsha Farklılıkları Hatalar, Tashihler*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Aykut, A. Said. "İbn Battûta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/361-368. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- el-Basrî, Abdullah b. Sâlim. *el-İmdâd fî ma'rifeti uluvvi'l-İsnâd*. thk. el-Arabî el-Dâiz el-Feryâtî. Riyad: Dâru't-Tevhîd, 1427/2006.
- Berkey, Jonathan. *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education*. Princeton: Princeton University Press, 1992.
- Berkey, Jonathan. "Women and Islamic Education in Mamluk Period". *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender*. ed. Nikki R. Keddie. 143-157. New Haven: Yale University Press, 1992.
- Câsim, Leys Suûd. "İbn Abdülber en-Nemerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/269-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- CSIC, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. "La rihla de los ulemas andalusíes". Erişim 28 Mayıs 2021. https://www.eea.csic.es/pua/graficos/mapa_rihla.php
- Çoban, Fatma Büşra. *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri -Hicrî ilk dört asır-*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
- Davidson, Garrett A. *Carrying on the Tradition: An Intellectual and Social History of Post-Canonical Hadîth Transmission*. Chicago: The Chicago University, Doktora Tezi, 2014.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh. *İmdâdü'l-fettâh bi-esânîdi ve merviyâtî's-Şeyh Abdülfettâh*. tahrîc: Muhammed b. Abdullah Âli Reşîd. Riyâd: Mektebetü'l-İmâm eş-Şâfiî, 1419/1999.
- Eren, Mehmet. "Kadınların Hadis İlimine Katkıları". *AÜİFD* 44/1 (2003). 88-104.
- Eşer, Ahmet. *Hadis İliminde Fehrese Literatürü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Eşer, Ahmet. "Doğu-Batı İslâm Dünyasında Arap Dilinin Serüveni". *Yüksek Öğretimde Arapça Eğitimi-2*. ed. Ahmet Ali Çanakçı-Asem Hamdy Ahmed Abdelghany. 143-158. Konya: Palet Yayınları, 2020.
- Fierro, M. Isabel. "La Fahrassa de Ibn Tallâ". *EOBA* 2 (1989). 277-297.
- Fierro, M. Isabel. "The other edge: the Maghrib in the Mashriq". *Studying the Near and Middle East at the Institute for Advanced Study, Princeton, 1935-2018*. ed. Sabine Schmidtke. 354-358. NJ: Gorgias Press, 2018.
- el-Fihri, Ahmed b. Yusuf. *Fihristü'l-Leblî*. thk. Yasin Ayyâş-Avvâd Abdurabbih Ebû Zîne. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1987.
- Hermosilla, M. J. *Los maestros del qadi iyad: La gunya, Edición estudio y notas*. İspanya: Universidad de Barcelona, Doktora Tezi, 1978.
- Hilali, Asma-Sublet, Jacqueline. "The Masters' Repertoire (Mashyakha) and the Quest for

- Knowledge". *Knowledge and Education in Classical Islam: Religious Learning between Continuity and Change* (1. cilt). ed. Sebastian Günther. 417-448. Boston: Brill, 2020.
- Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Fütûh. *Cezvetü'l-muktebis*. Kahire: Dâru'l-Mısıryye li'n-Neşr ve't-Te'lîf, 1386/1966.
- Imad, Hânî. *Kütübü'l-berâmic ve'l-fehârisi'l-enderüsiyye*. Amman: Câmiatü'l-Ürdüniyye, 1413/1993.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahman el-Endelüsî. *Fihrisü İbn Atıyye*. thk. Muhammed ez-Zâhî-Muhammed Ebü'l-Ecfân. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1403/1983.
- İbn Beşkuvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesûd b. Mûsâ el-Endelüsî. *es-Sıla*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısırî, 1410/1989.
- İbn Beşkuvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik. *Kitâbu's-sıla fî târihi eimmeti'l-Endelüs*. thk. İzzet el-Attâr el-Hüseynî. Kahire: Mektebetü Hancî, 1374/1955.
- İbn Ebü'r-Rebî'. *Bernâmecü İbn Ebü'r-Rebî'*. thk. Abdülazîz Ehvânî. *Mecelletü'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye* 1/2 (1955). 255-271.
- İbn Fehd, Necmüddîn. *Mu'cemü's-şüyûh*. thk. Muhammed ez-Zâhî. Riyad: Dâru'l-Yemâme, 1402/1982.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-Mecmau'l-müesses*. thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1992/1413.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. thk. Muhammed Şekûr Beyânûnî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed el-İşbîlî. *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmud Beşşâr Avvâd. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1430/2009.
- el-İsmailî, Ebû Bekr Ahmed b. İbrahim b. İsmail. *Kitâbü'l-mu'cem fî esâmî şüyûhi Ebî Bekr el-İsmâilî*. thk. Ziyâd Muhammed Mansûr. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1410/1990.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *el-Gunye: Fihristü şüyûhi'l-Kâdî İyâz*. thk. Mâhir Züheyr Cerrâr. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982.
- Kandemir, M. Yaşar. "Fehrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/297-279. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- el-Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât mu'cemü'l-meâcim ve'l-meşyehât ve'l-müselâât*. thk. İhsan Abbas. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982.
- el-Mar'aşlî, Yûsuf Abdurrahman. *Mu'cemü'l-meâcim ve'l-meşyehât ve'l-fehâris ve'l-berâmic ve'l-esbât*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2002.
- Marin, Manuela. "Los ulemas de al-Andalus y sus maestros orientales". *EOBA* 3 (1990), 257-306.
- Muhanna, Elias İbrahim. *Encyclopaedism in the Mamluk Period: The Composition of Shihâb al-Dîn al-Nuwayrî's (d. 1333) al-Nihâyat al-Arab fî Funûn al-Adab*. Cambridge: Harward University, Doktora Tezi, 2012.

- Ömerî, Ekrem Ziya. *Mevâridü'l-Hatîbi'l-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.
- Özsoy, Abdulvahap. *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine*. Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2016.
- Öztoprak, Mustafa. "Endülüs Hadisçiliğinde Sahîhayn Algısı ve Endülüs Hadisçiliğiyle Karşılaştırılması". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2013). 109-136.
- Reynolds, Dwight F. (ed.). *Interpreting the Self: Autobiography in the Arabic Literary Tradition*. Londra: Berkeley-Los Angeles: California University Press, 2001.
- Ruaynî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-İşbîlî. *Bernâme'cü şüyûhi'r-Ruaynî*. thk. İbrahim Şebbûh. Dimaşk: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd el-Kavmî, 1381/1962.
- Rûdânî, Muhammed b. Süleymân. *Sılatü'l-halef bi-mevsûli's-selef*. thk. Muhammed Haccî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî 1408/1988.
- Sandıkçı, S. Kemal. "Hemmâm b. Münebbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/189. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Müntehab min Mu'cemi şüyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî*. nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1417/1996.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebir*. thk. Münîre Nâcî Sâlim. Bağdad: Riâsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1395/1975.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Müncem fî'l-mu'cem*. thk. İbrahim Bâcis Abdülmecîd. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995/1415.
- Şaban Halîfe, Abdülaziz *Fehârisü's-şüyûh inde ulemâi'l-müslimîn -dirâse neşr ve hasr-*. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 1431/2010.
- Şâkir, Mahmûd Abdülmün'im. *İbn Hacer el-Askalânî ve dirâsetü musannefâtihî ve menhecihî ve mevâridihî fî kitâbihî'l-İsâbe*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2003.
- Vâdîşî, Şemsüddîn Muhammed b. Câbir. *Bernâme'cü İbn Câbir el-Vâdîşî*. thk. Muhammed Habîb el-Hîle. Tunus: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1401/1981.
- Vizcaino, J. Manuel. "el-Barnamay de Ibn al-Barraq". *Sharq el-Andalus* 9 (1992). 47-81.
- et-Terğî, Abdullah el-Murâbit. *Fehârisü ulemâi'l-Mağrib münzü'n-neş'eti hattâ nihâyeti'l-karnî's-sâniye aşer el-hicrî*. Tıtvân: Câmîatü Abdilmelik es-Sa'dî, 1999/1420.
- et-Tücbî, Ebü'l-Kâsım Alemüddîn Kâsım b. Yusuf es-Sebtî. *Bernâme'cü't-Tücbî*. thk. Abdülhafız Mansûr. Tunus: Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1401/1981.
- Yann Dejgnat, *Le Voyage d'Occident et d'Orient des lettrés d'al-Andalus. Genèse et affirmation d'une culture du voyage (XIe-XIIIe siècle)*, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Doktora Tezi, 2010.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mu'cemü şüyûhi'z-Zehebî*. thk. Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990).
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993.

